
MIRA RADOJEVIĆ
Asistent, Filozofski fakultet
Beograd, Ćika Ljubina 18–20

SRPSKO-HRVATSKI SPOR OKO VOJVODINE 1918–1941.

Originalan naučni rad

UDK: 949.711.3 »1918/1941«
UDK: 323.1 (=861/=862) (497.113)

ABSTRACT: Sukob Srba i Hrvata oko Vojvodine, čiji početak nalazimo već u revoluciji 1848–49. godine u kojoj je postavljeno pitanje pripadnosti Srema, pojava je vekovnog trajanja. U periodu Kraljevine Jugoslavije moguće ju je posmatrati kao deo tadašnjeg srpsko-hrvatskog razmimoilaženja oko oblika državnog uređenja, ali i kao deo odnosa između Srbije i srpskih »prečanskih« krajeva. Rad je pisan na osnovu arhivske građe, štampe i literature.

U dugoj istoriji srpsko-hrvatskih odnosa, prepunoj teških sporova, dramatičnih i tragičnih zbivanja, zabeleženo je da je prvi međusobni sukob, barem u novije vreme, izbio zbog Srema – pored Banata, Bačke i Baranje sastavnog dela Vojvodine. Pitanje pripadnosti Srema otvoreno je u revoluciji 1848–49. godine i ostalo nezatvoreno do današnjih dana. Sledeći svoje davne težnje s kraja 17. veka za dobijanje političke autonomije, Srbi iz južne Ugarske su u maju 1848. doneli odluku o proglašenju »Srbske Vojvodine«¹, čiju je teritoriju trebalo da čine »Srem s Granicom, Baranja, Bačka s Bečejskim dištriktom i Sajkaškim bataljonom i Banat s Granicom i Dištriktom kikinjskim«. Na »temelju slobode i savršene jednakosti« ona bi stupila u »politični savez« s Trojednom Kraljevinom Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom.² Prihvatajući ponuđeni savez, hrvatski sabor je, međutim, naglasio da se sremska županija, obnovljena 1745. godine, s varadinskom graničarskom regimentom »smatra kao cjeloviti dio trojedne kraljevine, i da će ih kao svoje suprot svakomu, makar kojega protivnika nasrtanju

¹ Po mišljenju prof. M. Ekmečića, srpski narod u Ugarskoj je sa svojim »moćnim manastirima«, školama i više od svega – svešču o političkoj celini, »bez prestanka vapio« za političko-administrativnom autonomijom. U svim zahtevima za njeno dobijanje Srbi od 1690. »bečkim carevima dosaduju stalno istom žalbom da su oni narod kome su oteta politička prava« (M. Ekmečić, *Istorijski koren i socijalna dinamika jugoslovenskog jedinstva u XIX veku*, »Jugoslovenski istorijski časopis« (JIČ), br. 1–4, 1989, str. 19). Sažet prikaz srpskih zahteva za sticanje političke autonomije na prostoru južne Ugarske u periodu 1690–1919. videti u: Č. Popov – J. Popov, *Autonomija Vojvodine – srpsko pitanje*, Sremski Karlovci 1993, str. 12–18.

² S. Gavrilović, *Srbi u revoluciji 1848–1849*, »Istorija srpskog naroda«, knj. V–2, Beograd 1981, str. 62. Navedeni rad jedan je od najnovijih o Srbima južne Ugarske u revoluciji 1848–49. Isti autor dao je iscrpan kritički prikaz historiografije o ovom problemu: *Naša posleratna historiografija o revoluciji 1848–49. u Vojvodini*, JIČ, br. 1, 1964, str. 71–98.

krempko čuvati i braniti«. ³ Ne želeći da se u korist Srpske Vojvodine odreknu Srema, Hrvati su, po rečima Jaše Ignjatovića, Srbima davali »orakulske odgovore«: »Vaše želje su i naše želje; naše želje su i vaše želje. To jest i Srbi hoće Srem, a i Hrvati hoće Srem«. ⁴ Srem je tako postao predmet spora između dva naroda, otvaran u narednih vek i po nekoliko puta i produbljan drugim, ne manje ozbiljnim razmimoilaženjima.

U događajima koji su označili kraj revolucije, Beč je, prividno nagradujući Srbe za pokazanu vernost, Patentom cara Franje Josifa od 18. novembra 1849. proglasio osnivanje Vojvodstva Srbije i Tamiškog Banata, u čijim su se granicama našli Bačka bez Šajkaškog graničarskog bataljona, Banat, takode bez graničarskih područja na jugu, a od Srema samo iločki i rumski srez. Preostala teritorija Srema, ne računajući Vojnu granicu, pripala je Hrvatskoj, uprkos mišljenju ministara predsednika kneza Feliksa Švarcenberga, koji je na osnovu izrazite brojne prevlasti Srba u Sremu »posebno naglasio da predeo koji u svom sastavu ne bi imao Srem ne bi se smeo nazvati Srpskom Vojvodinom«. ⁵

Nakon jedanaest godina postojanja, objavljivanjem carskog rešenja 27. decembra 1860, Vojvodstvo Srbije i Tamiškog Banata je ukinuto; iločki i rumski srez pripojeni su Trojednoj Kraljevini, a ostali krajevi Ugarskoj. U vreme razvojačenja Vojne krajine, 1881. godine, u sastav gradske Hrvatske ušao je i njen sremski deo, te je sremsku županiju od tada činila celokupna teritorija Srema od Vukovara do Zemuna. Takvo stanje trajalo je nepromenjeno sve do 1918. godine i stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca.

Sastavnim delom prve jugoslovenske države Banat, Bačka i Baranja postali su na osnovu odluke Velike narodne skupštine, održane u Novom Sadu 25. novembra 1918, o priključenju pokrajine Kraljevini Srbiji⁶, a Srem kao deo Hrvatske. Sremski Srbi su, međutim, 24. novembra 1918. u Rumi održali Zbor izaslanika narodnih veća Srema i doneli rezoluciju kojom su se založili za jedinstvenu i demokratski uređenu državu Srba, Hrvata i Slovenaca pod dinastijom Karadorđevića. Ukoliko Narodno vijeće u Zagrebu kao politički predstavnik Države Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno jugoslovenskih pokrajina Austro-Ugarske »ne bi 'što pre' ostvarilo jedinstvenu zajedničku vladu nove jugoslovenske države sa sedištem u Beogradu«, zastupnici iz Srema bi se odlučili za njegovo »neposredno prisajedinjenje« Kraljevini Srbiji.⁷

I pored te rezolucije, ostala je činjenica da je Srem u trenutku stvaranja države bio deo Hrvatske i to je u celom meduratnom periodu imalo ne malu težinu. Da je Srem nešto drugo od ostalih delova Vojvodine videlo se i po tome što su i srpski političari najčešće govorili i pisali »Vojvodina sa Sremom«. Tako su činili i oni koji su smatrali da pokrajina prirodno i nužno obuhvata i ovu oblast. U dugim i iznurujućim državno-pravnim raspravama i srpsko-hrvatskim sukobljavanjima, u kojima je mlada država iscrpljivala snagu, hrvatska je strana uporno isticala svoje državno-istorijsko pravo na Srem, ucenjujući sagovornike iz

³ Navedeno prema: V. Krestić, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj plovini XIX veka*, Beograd 1988, str. 83–84.

⁴ Navedeno prema: D. Popović, *Srbi u Vojvodini*, knj. III, Matica srpska, Novi Sad 1990, str. 273.

⁵ V. Krestić, n. d., str. 84.

⁶ B. Petranović – M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam – Ideje i stvarnost*, tematska zbirka dokumenata, knj. I, Beograd 1987, str. 70.

⁷ S. Jovanović, *Priključenje Vojvodine Kraljevini Srbiji, odnosno Kraljevini SHS*, Grada, »Godišnjak Istorijaskog muzeja Vojvodine«, Novi Sad 1991, str. 149; Č. Popov–J. Popov, n. d., str. 19. Nekoliko dana ranije, 20. novembra, delegacija Rume i Mitrovice zahtevala je od regenta Aleksandra »da se Srem odmah prisajedini Srbiji« (D. Popov, *Srpska štampa u Vojvodini 1918–1941*, Novi Sad 1983, str. 23).

protivničkog srpskog tabora zahtevom da njeno odricanje od Srema i njegovo uključivanje u Vojvodinu bude praćeno autonomijom pokrajine. Pitanje Vojvodine je u tim raspravama bilo slično pitanju Bosne i Hercegovine. Obe pokrajine bile su nacionalno mešovite i ni u jednoj nije bilo natpolovične premoći jednog od naroda. U oba slučaja državno-pravno rešenje zavisilo je od sporazuma Srba i Hrvata, pre svega njihovih nacionalno-političkih centara u Beogradu i Zagrebu. I za jednu i za drugu pokrajinu predlagani su deoba između srpske i hrvatske jedinice, plebiscitarno odlučivanje o priključenju jednoj ili drugoj, kao i autonomija, odnosno status pravnopravan drugim eventualno formiranim autonomnim ili federalnim jedinicama. Pitanje Vojvodine imalo je i svoje osobenosti, tim pre što ju je naseljavalo više nacija – Srbi, Hrvati, Bunjevci, Mađari, Nemci, Rumuni, Slovaci, Rusini... Po takvoj izmešanosti mnogih naroda na jednoj maloj teritoriji bilo je to, kako je u jednom predavanju primetio dr Mirko Kosić, sociolog i prvak Radikalne stranke, jedno od najinteresantnijih područja, kakvih je u svetu zbilja malo. Kao slični mogu se navesti jedino Baltik, Bukovina, »Prednja« Azija...⁸ Sa posebnog srpskog stanovišta, pitanje Vojvodine uključivalo je najdelikatnija unutarsrpska nacionalna pitanja, otvorivši spor oko toga da li najbogatija srpska pokrajina treba da prvenstveno brine o svojim pokrajinskim ili o opštim srpskim interesima. Ista dilema radala je i druga pitanja, koja se nisu ticala samo Vojvodine već i drugih srpskih prostora sa teritorija bivše Austro-Ugarske – kakve su njihove obaveze i prava prema matici i matice prema njima, te da li su bliži tzv. »prečanskim« krajevima sa kojima su tamošnji Srbi mnogo duže živeli zajedno nego sa Srbijom, koja je za vojvodansku omladinu, po rečima subotičkog profesora i radikalnog prvaka Alekse Ivića, vazda bila »zemlja snova i nada«.⁹ U vremenu u kome su Srbi »iz preka« i Srbi iz Srbije počeli da bliže upoznaju jedni druge vekovni odvojeni život jednog rasutog naroda rađao je i druge nedoumice. Već u jesen 1918, kada su u Vojvodini povedeni ozbiljniji razgovori o njenom otcepljenju od Ugarske i uključenju u jugoslovensku državu, vojvodanski Srbi delili su se oko pitanja da li treba da se direktno pripoje Kraljevini Srbiji ili da u novu državu stupe sa Narodnim vijećem SHS. »Srpska vlada danas jeste, sutra nije«, smatrao je Vasa Stajić, »a misao narodnog jedinstva je postojala pre vlade pa će je i preživeti«. Jaša Tomić, vođa vojvodanskih radikala, izneo je, međutim, drugačiju, često citiranu metaforu: »Hoćemo da obučemo prvo srpsku košulju, jer nam je ona najbliža, a posle toga zaogrnućemo se plaštom jugoslovenskim«.¹⁰ To je mišljenje prevagnulo i Velika narodna skupština jednodušno je prihvatila da ujedinjenje ide preko Beograda. »Kada se sastala skupština«, napisao je J. Tomić godinu dana kasnije, »bilo je nemoguće i pomisliti, da se izusti i reč protiv glavnog predloga«.¹¹ »Jugoslovensku varijantu« pripisao je idejama dela srpske inteligencije u Vojvodini, tvrdeći da je narod od nje bio daleko, čemu je dokaz dala i skupštinska odluka.¹²

Ustavotvorna debata o karakteru državnog uređenja – nastavak diskusija vođenih o istom pitanju tokom rata, pokazala je neslaganje između stavova srpskih političara na jednoj i hrvatskih na drugoj strani. Položaj Vojvodine nije razmatran nezavisno od celine problema, ali je imao svoje specifičnosti, a vreme-

⁸ M. Kosić, *Vojvodina danas i sutra*, »Trgovački glasnik«, 13. mart 1940.

⁹ A. Ivić, *Vojvodina i Srbija*, »Srpska riječ«, 29. februar 1940.

¹⁰ Navedeno prema: L. Rakić, *O ulasku Vojvodine u zajedničku jugoslovensku državu 1918. godine*, IIČ, br. 1–4, 1989, str. 122.

¹¹ J. Tomić, *S kim ćemo i kuda ćemo?*, Novi Sad 1919, str. 30.

¹² J. Tomić, *Krajnje je vreme da se razumemo*, Novi Sad 1919, str. 4.

nom je – jačanjem krize u srpsko-hrvatskim odnosima, dobijao na težini, ostajući zavistan od međusobnog sporazuma Beograda i Zagreba. Politička volja vojvodanskog stanovništva postojala je kao činilac manje važnosti.

Polazeći od ideje etničkog jedinstva – troimenog ili troplemenog naroda, na kojoj je građena zajednička država, većina srpskih političara predlagala je centralističko državno uređenje, bez plemenskih i pokrajinskih autonomija. Uverena da je razgraničenje između Srba i Hrvata gotovo neizvodljivo, suprotstavljala se svim (kon)federalističkim zahtevima najviše zbog nemogućnosti da se posle podnetih srpskih žrtava za oslobođenje i ujedinjenje Srba svi Srbi nadu u okviru jedne federalne jedinice. Insistiranje na unitarno-centralističkim rešenjima imalo je kompromisnu varijantu u opredeljenjima Radikalne stranke Nikole Pašića i isključivu u programu Demokratske stranke Ljubomira Davidovića, koju je u tom pravcu naročito usmeravao Svetozar Pribičević, prva politička ličnost među Srbima »prečanima«. ¹³ Savez zemljoradnika Jovana M. Jovanovića Pižona, treća pretežno srpska stranka, takode se zalagao za jedinstvenu državu, ali se kao manja partija, programski više okrenuta socijalnim i ekonomskim pitanjima, nije toliko isticao u državno-pravnim raspravama. ¹⁴

U redovima radikala pojavio se izdvojeni predlog uglednog partijskog prvaka Stojana Protića o očuvanju plemenskih posebnosti i decentralizaciji države njenom podelom na devet pokrajina sa zakonodavnom i izvršnom vlašću, pored odgovarajuće centralne. Prema ovom predlogu, Srem i Bačka činili bi jednu, a Banat drugu pokrajinu. ¹⁵ Ne dobivši širu stranačku podršku, taj je ustavni nacrt bio osuđen na neuspeh. U Vojvodini je, međutim, zbog već ispoljavanog ekonomskog nezadovoljstva i želje dela Vojvodana da pokrajina preko autonomije sačuva svoju osobenost, imao izvesnu podršku. ¹⁶

Odstupanje od prevladajućih gledišta srpskih stranaka ispoljila je i Jugoslovenska republikanska stranka Ljubomira Stojanovića, koja je okupljala istaknute srpske naučnike i političare, ali njen uticaj nije bio velik. Stranački šef se u pismu Jovanu Cvijiću, 11. septembra 1918, založio za saveznu državu u kojoj bi jedne od federalnih jedinica bile Hrvatska sa Slavonijom i Sremom i Bačka sa Banatom. ¹⁷

Nasuprot idejama unitarizma–centralizma stajali su zahtevi za uvažavanje istorijskih, nacionalnih i drugih posebnosti, od kojih su polazili predlozi o federacijama i autonomijama, za koje se zalagala većina hrvatskih i deo slovenačkih i muslimanskih političara.

U svom nacrtu ustava Josip Smodlaka je predložio podelu na 12 samoupravnih pokrajina, uz mogućnost njihove deobe ili spajanja. Jedna od njih bila bi Vojvodina sa Novim Sadom kao glavnim gradom. Odbacujući tzv. »istorijske granice«, on je zanemario i hrvatsko državno-istorijsko pravo na Srem, a njegovo prirodno mesto video u Vojvodini, deleći ga na pet župa: Fruškogorsku, Krušedolsku, Podlušku, Mitrovičku i Sidsku. Za Vojvodinu je napisao da je to »najnovija srpska stečevina«. ¹⁸

¹³ *Program Radikalne stranke*, »Samouprava«, 6. oktobar 1920; *Program Demokratske stranke*, Beograd 1921, str. 3–5.

¹⁴ *Program Saveza zemljoradnika*, treće izdanje, Beograd 1922, str. 4.

¹⁵ S. Protić, *Nacrt ustava*, Beograd 1920, str. 2; B. Petranović–M. Zečević, n. d., str. 98–102.

¹⁶ Više: Lj. Čirić-Bogetić, *Odjek političke akcije Stojana Protića kod vojvodanskih radikala 1920–1923*, »Zbornik za istoriju«, br. 24, 1981, str. 105–136; R. Končar, *Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929–1941*, Novi Sad 1995, str. 34–37; Đ. D. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati*, Beograd 1995, str. 122–124; 266–267.

¹⁷ B. Petranović–M. Zečević, n. d., str. 111–114; Lj. Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije 1914–1920*, Beograd 1986, str. 262–263.

¹⁸ J. Smodlaka, *Nacrt Jugoslovenskog Ustava*, Zagreb–Beograd 1920, str. 13–15, dodatak I i II.

Hrvatska pučka seljačka stranka, odnosno Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) Stjepana Radića, pobjednik na izborima za Ustavotvornu skupštinu u Hrvatskoj i nosilac zahteva za puno priznavanje hrvatske nacionalne, državne i istorijske posebnosti, oformila je u godinama 1918–1922. svoj projekat dvojne jugoslovenske države, odnosno konfederacije Srbije i Hrvatske. Makedonija bi bila spojena sa Srbijom, a Slavonija, Međumurje i Dalmacija sa Hrvatskom. Vojvodina, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Slovenija plebiscitom bi odlučile kojoj bi od ovih država pristupile i u kom odnosu.¹⁹ Koncept HRSS, koja se 1925. godine odrekla republikanstva u svom imenu, nije ostajao nepromenjen, poznajući, zavisno od trenutnih političkih prilika i odnosa sukobljenih snaga, više modaliteta.

Kao jedna od šest federalnih jedinica, ali bez Srema, Vojvodina je planirana i u nacrtima Narodnog i Jugoslovenskog kluba, koji su u Privremenom narodnom predstavništvu okupljali više hrvatskih i slovenačkih stranaka.²⁰

Prevagom zagovornika jedinstvene države Vidovdanski ustav iz 1921. godine ozakonio je unitarno-centralistička rešenja. U njihovoj realizaciji jedan od najvažnijih koraka bilo je donošenje Zakona o podeli zemlje na oblasti, kojim bi bilo sprečeno jačanje »pokrajinskih ideja« i »plemenskih svesti.«²¹ Uredbom o podeli zemlje na oblasti, donetom 26. aprila 1922, Kraljevina SHS podeljena je na 33, a Vojvodina na četiri oblasti. Sremska županija i grad Zemun činili su Sremsku oblast sa sedištem u Vukovaru. U Bačku oblast, čije je sedište bilo u Novom Sadu, ušle su Baranja i gotovo cela Bačka, odnosno bačka županija sa gradovima: Novi Sad, Sombor i Subotica, kao i kaćska i opasovačka opština titelskog sreza. Preostali deo Bačke – srezovi: Senta, Stari Bečej, Žabalj i Titel i gradovi: Stara Kanjiža, Senta i Stari Bečej – bili su u sastavu Beogradske oblasti, sa sedištem u Beogradu, u čijem je okviru bilo i više banatskih srezova i gradova: Pančevo sa gradom Pančevo, Kočanica, Veliki Bečkerek sa gradom, Turski Bečej, Čenej, Žombolja, Velika Kikinda sa gradom i Turska Kanjiža. Ostatak Banata – kovinski, belocrkvanski, vršački, alibunarski, žičfalvanski i itebejski srez sa gradovima Vršac i Bela Crkva, pripao je Podunavskoj oblasti sa sedištem u Smederevu.²²

¹⁹ S. Radić, *Politički spisi*, priredio Z. Kulundžić, Zagreb 1971. O dualizmu, kao »idealu hrvatske buržoazije«: B. Hrabak, *Dvojna jugoslovenska država – ideal hrvatske buržoazije 1914–1935*, »Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine«, Zbornik radova, Beograd 1989, str. 217–237.

²⁰ S. Jovanović, *Ustav Narodnog kluba*, »*Sabrana dela Slobodana Jovanovića*«, knj. 11, Beograd 1991, str. 393–398; S. Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine SHS*, Beograd 1924, str. 40–45; B. Petranović–M. Zečević, n. d., str. 107–111. Suprotstavljajući se ovom, kao svim drugim predlozima koji su u osnovi imali podelu zemlje na tzv. »istorijske pokrajine«, Lj. Jovanović je u ime Radikalnog kluba izjavio da je to »nasleđe« ili »trag austrijanstva«, podsećajući da se Hrvatska »kao krunovina austrijska tek u pozno vreme protegla... i došla do Zemuna«. Za Vojvodini je pitao »kakva je to jedinica 'izrasla iz života narodnog'« i odgovorio: »Gospodo, ona je u toliko naša jedinica u koliko je u Vojvodini i pod Čarnojevićem i posle njega a i ranije, prenošena odavde s juga ideja srpske državne samostalnosti i nezavisnosti. Ali, gospodo, ta ideja ne znači samostalnost prema ovom jugu, ona znači samostalnost samo prema Pešti i prema Madarima... mislim da nije potrebno da ulazim u analizu, zašto Srbi preko Save i Drine nisu zadovoljni, ako bismo hteli da ostanu i dalje pod nasleđima iz staroga okvira, i zašto oni zbilja smatraju da se pokrajine o kojima govorimo ostati okvira ili nekakvi okvirčići...« (Isto, str. 144–147).

²¹ Đ. Stanković, *Administrativna podela Kraljevine SHS*, »Istorijski glasnik«, br. 1–2, 1981, str. 33–46; Đ. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati*, str. 139–154.

²² »Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca«, br. 92, 28. april 1922; »Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca«, Almanah, I, (1921–1922), Zagreb 1923, Supplement XXIX–XXX.

Ovakvom podelom Vojvodina je »od svih istorijskih zemalja... bila najviše integrisana sa područjima predratne Srbije« i »najjače parcelizirana«. Administrativno, ekonomsko i saobraćajno vezivanje njenih delova »za delove predratne Srbije očigledno je proizilazilo iz namera da se ti krajevi što jače integrišu u jednu celinu«. ²³

I pored donošenja Uredbe, stara administrativna podela je u nekim krajevima zadržana sve do 1925. godine. Na drugoj strani, sprovođenje Uredbe nije prekinulo rasprave o državnom uređenju. Ustavotvorna debata, polarizacije oko ustavnih rešenja i administrativne podele zemlje pokazivale su ozbiljnost međunacionalnog i političkog sučeljavanja oko suštinskih pitanja države u nastanku. Vojvodina je postajala jedan od glavnih razloga sukoba, čemu su doprinosile mnoge pokrajinske osobenosti: istorijske, nacionalne, ekonomske... Već u vreme donošenja Ustava, a naročito u godinama u kojima je tražena njegova revizija, pitanje Vojvodine u Zagrebu je postavljano sa rano uočenom namerom da se razbije srpski front, izvrši pritisak na »Srbijance« i iskoriste ekonomska i politička nezadovoljstva u pokrajini. Prema pisanju dela hrvatske štampe i izjavama hrvatskih prvaka, Vojvodina je bila »posebna istorijska zemlja«, a Hrvatska se prostirala do Zemuna. Takvu tvrdnju S. Radić je izrekao već 1900. godine, u prvim susretima sa predstavnicima vlade Kraljevine Srbije²⁴, ne pokazujući ni docnije da je promenio mišljenje. U istom smislu Josip Predavec je izjavio da u Sremu živi 46% Srba, 28% Nemaca i Mađara i 26% Hrvata, ali da je to »stara i neprijeporna djedovina Hrvata, i dio hrvatske domovine« u kojoj su »Srbi baš kao i ovi drugi doseljenici«. ²⁵ U govoru održanom u Hrvatskom sokolu, posle skupštine u Vukomeru, aprila 1923, dr Vlatko Maček, budući naslednik S. Radića na čelu Hrvata, kazao je kako se »ideja hrvatstva proširila... od Mure do Crne Gore, od Jadranskog mora do Zemuna«. ²⁶ Bile su to one granice Velike Hrvatske koje je iscrtao prvi Hrvatski katolički kongres, održan u Zagrebu 1900. godine. ²⁷ Po Vojvodini, osobito u Sremu, HRSS je nastojala da proširi mrežu svojih organizacija i zadobije pristalice među čitavim stanovništvom. U leto 1922. godine S. Radić je izjavljivao da će na budućim skupštinskim izborima HRSS upravo u Vojvodini dobiti najveći broj poslanika, jer Hrvati u njoj imaju većinu i »osećaju jedno sa Zagrebom, kao srcem hrvatstva«. ²⁸ V. Maček se, pak, nadao kako će za HRSS pored Hrvata glasati i Mađari, Nemci, Rumuni, Slovaci i Rusini, pa čak i Srbi republikanci. ²⁹

Agitacija HRSS u Vojvodini izazivala je oštro reagovanje srpskih stranaka i njihove štampe. Prvak Demokratske stranke i subotički poslanik Milan Grol, izabran na skupštinskim izborima 1925. godine, posebno je kritikovao nastojanje S. Radića da »u znaku opkoljavanja Beograda« pridobije i iskoristi nacionalne manjine. »HSS kupi Nemce, Mađare i druge manjince«, pisao je, »koji preko te

²³ Đ. Stanković, *Administrativna podela Kraljevine SHS*, str. 43–44.

²⁴ Đ. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati*, str. 17.

²⁵ Isto, str. 65.

²⁶ B. Murgić, *Dr Vlatko Maček – vođa Hrvata*, Zagreb s. a., str. 34.

²⁷ M. Ekmečić, n. d., str. 29.

²⁸ *Jedinstvo*, 17. avgust 1922; B. Hrabak, *Vojvodanski demokrati o hrvatskom pitanju i o prilikama u Hrvatskoj 1918–1928. godine*, »Zbornik« Historijski institut Slavonije i Baranje, br. 1, Slavonski Brod 1981, str. 24.

²⁹ *Jedinstvo*, 7. septembar 1924; B. Hrabak, *Vojvodanski demokrati o hrvatskom pitanju i prilikama u Hrvatskoj 1918–1929. godine*, str. 36.

stranke učestvuju u čisto internoj raspri između Hrvata i Srba. Ta opaska vredi za Radićevu politiku prema ne-Srbima u celoj državi, ali se ona naročito ozbiljno reflektuje na prilike Vojvodine. S obzirom na raspored nacionalnosti, svoju prošlost i svoje relativno bogatstvo, Vojvodina predstavlja najosetljiviji teren za državnu politiku. Radić to neće da vidi, nego tera svoj goli interes i izaziva sve više nepoverenje i stvara konfliktnu atmosferu».³⁰

U mnoštvu izjava S. Radića, neretko protivrečnih, stav prema Vojvodini bio je uglavnom dosledan, održavajući stalnu hrvatsku zainteresovanost za njen položaj, neodstupanje od tvrdnje da je Srem deo Hrvatske i zahtev da preostala teritorija pokrajine plebiscitom odluči o svojoj sudbini. Ideja o plebiscitu u Vojvodini više je puta isticana, ali je uz nju, kao moguće i za Hrvate vrlo prihvatljivo rešenje, postavljan i zahtev da severna pokrajina bude jedna od nekoliko ravnopravnih državnih jedinica.

Nakon skupštinskog atentata na S. Radića i druge hrvatske poslanike (20. juna 1928), HSS je 1. avgusta, na dan sazivanja iste skupštine, zajedno sa Samostalnom demokratskom strankom (SDS) S. Pribićevića, sa kojom se 1927. godine udružila u Seljačko-demokratsku koaliciju (SDK), izdala rezoluciju kojom je, pored ostalog, zahtevala novo državno uređenje. Kakvo bi ono trebalo da bude, nije precizno rečeno. Formulacija o osiguranju pune ravnopravnosti istorijsko-državnih i narodno-političkih individualiteta ostavljala je prostor različitim interpretacijama.³¹ V. Maček, najpre zamenik ranjenog S. Radića, a potom i njegov naslednik, i S. Pribićević davali su drugačije izjave. Šef HSS govorio je i o personalnoj uniji Srbije i Hrvatske i o sedam »potpuno suverenih pokrajina koje će državi davati tek ono, što joj je neophodno potrebno da postoji, ali ništa više».³² S. Pribićević se u to vreme izjašnjavao protiv centralizma, ali ne i za federalizam, a naknadno pisao da je SDK tada tražila saveznu državu istorijskih i narodnih individualnosti, odnosno federaciju Vojvodine, Srbije, Makedonije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Slovenije.³³

O podeli države na istih sedam saveznih jedinica, sa zakonodavnom i izvršnom vlašću, V. Maček je govorio kralju Aleksandru u audijenciji 4. i 5. januara 1929, neposredno pred proglašenje kraljeve lične vladavine. Prema sećanjima S. Pribićevića, kralj je posle sastanka sa šefom HSS »jednom bivšem predsedniku vlade izjavio: da je Maček postavio tako neumerene zahteve da je povukao granice Velike Hrvatske tako da dopiru do kapija Beograda, do Zemuna, i da je za takvu Hrvatsku tražio granice od Zemuna do Kotora«. Sam S. Pribićević je negirao kraljevu izjavu, tvrdeći da u toku audijencije »nisu povlačene granice raznih autonomnih jedinica. Govoreno je u najopštijim linijama«, a V. Maček je, objašnjavajući »razlike u shvatanjima između Srbijanaca i stanovnika bivše Austro-Ugarske... samo naglasio da se već u Zemunu nailazi na mentalitet različit od beogradskog. I to je bilo sve».³⁴ Međutim, u svojim uspomenuama i Izvan Meštović je napisao kako mu je kralj »pripovijedao« da je V. Maček za

³⁰ *Narod*, 29. maj 1929; B. Hrabak, *Vojvodanski demokrti o hrvatskom pitanju i o prilikama u Hrvatskoj 1918–1928*. godine, str. 46.

³¹ S. Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd 1953, str. 85; F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1969, str. 288–289; Lj. Boban, *Zagrebačke punktacije*, »Istorija XX veka«, Zbornik radova, IV, Beograd 1962, str. 312.

³² Isto, str. 314.

³³ S. Pribićević, n. d., str. 86, 131.

³⁴ Isto, str. 92–94.

hrvatsku jedinicu tražio »cijelu Trojednicu s Bokom Kotorskom, te Srijem s Zemunom. Ja dabome, ne bih to ni u snu prihvatio«, primetio je kralj.³⁵

Ne prihvativši zahteve za decentralizaciju i odabravši svoj put, kralj Aleksandar je objavio šestojanuarski manifest, pokušavajući potom da politikom dekretovane nacionalne nivelacije učvrsti državne temelje. Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja, donetim 3. oktobra 1929, promenjen je službeni naziv države u Kraljevina Jugoslavija, a njen prostor podeljen na devet upravno-teritorijalnih celina – banovina: Dravsku, Savsku, Vrbasku, Primorsku, Drinsku, Zetsku, Dunavsku, Moravsku i Vardarsku. I ovom administrativnom podelom Vojvodina je integrisana sa delovima Srbije. Od Baranje, Bačke, Banata, većeg dela Srema i najvećeg dela Šumadije sa donjim Pomoravljam obrazovana je Dunavska banovina sa sedištem u Novom Sadu. Pet sremskih srezova – Zupanja, Vinkovci, Vukovar, Sid, Ilok i Sremska Mitrovica, pripalo je Drinskoj banovini sa sedištem u Sarajevu. Zemun i Pančevo pripojeni su Upravi grada Beograda, a Petrovaradin, koji je do tada imao svoju posebnu opštinu, priključen opštini Novi Sad kako bi u njoj bio povećan procenat slovenskog stanovništva. Članom 83. »septembarskog« Ustava (1931) srezovi Vukovar, Vinkovci i Zupanja predati su Savskoj banovini sa sedištem u Zagrebu, a mitrovički i šidski srez ušli u sastav Dunavske banovine.³⁶

Prema popisu stanovništva od 31. marta 1931, obavljenom na osnovu veroispovesti, u Vojvodini sa istočnim Sremom – bez srezova u Savskoj banovini, živelo je 1.625.382 stanovnika. Najviše je bilo rimokatolika – 742.998 (45,7%), potom pravoslavnih – 674.560 (41,5%), evangelista – 161.822 (10,0%) i pripadnika ostalih veroispovesti – 46.002 (2,8%). Struktura sastavnih delova pokrajine bila je neujednačena. U Banatu i Sremu na polovičnu većinu stanovništva činili su pravoslavni, a u Bačkoj i Baranji rimokatolici.

Verska struktura stanovništva Vojvodine

oblasti	pravoslavni	rimokatolici	evangelisti	ostali	ukupno
Banat	321.262 57,0%	196.087 34,8%	37.179 6,6%	8.932 1,6%	563.460 100,0
Bačka	196.103 25,0%	459.610 58,6%	95.792 12,2%	33.393 4,2%	784.898 100,0
Baranja	11.314 21,4%	35.135 66,5%	5.745 10,9%	652 0,2%	52.846 100,0
Istočni Srem	145.881 65,1%	52.166 23,3%	23.106 10,3%	3.025 1,3%	224.178 100,0
Ukupno:	674.560 41,5%	742.998 45,7%	161.822 10,0%	46.002 2,8%	1.625.382 100,0 ³⁷

³⁵ I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Buenos Aires 1961, str. 188.

³⁶ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 233, 5. oktobar 1929; *Ustav Kraljevine Jugoslavije od 3. septembra 1931. godine*, Beograd 1931.

³⁷ »Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine«, knj. II, *Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd 1938, str. 46–61; M. S. Radovanović, *Stanovništvo Dunavske banovine*, »Srpski književni glasnik« (SKG), br. 5, 1. mart 1941. str. 384–389.

U zapadnom Sremu, čiji su srezovi Vukovar, Vinkovci i Županja uključeni u Savsku banovinu, verska struktura stanovništva bila je sledeća:

Verska struktura stanovništva zapadnog Srema

srezovi i gradovi	pravoslavni	rimokatolici	evangelisti	ostali	ukupno
Vinkovci	4.727	27.034	2.323	741	34.825
Vinkovci, grad	2.080	9.544	775	868	13.267
Vukovar	18.011	14.622	1.670	2.171	36.474
Vukovar, grad	2.189	8.073	162	438	10.862
Županja	2.182	31.534	443	560	34.719
Ukupno:	29.189 22,43%	90.807 69,77%	5.373 4,13%	4.778 3,67%	130.147 100,0 ³⁸

Kako verska opredeljenost nije odgovarala nacionalnoj pripadnosti, Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije raspolagao je podacima o maternjem jeziku popisnog stanovništva, koji pružaju nešto precizniju sliku njegove strukture. Posmatrana po sastavnim oblastima i srezovima ta je slika bila ovakva:

Srez	Maternji jezik								Ukupno
	srpsko-hrvatski			ostali slovenski	madarski	nemački	rumunski	ostali neslovenski	
	pravoslavni	rimokatolički	ostali						
Pančevo, srez	14.885	1.519	78	2.092	3.133	15.945	9.148	284	47.084
Pančevo, grad	10.231	647	144	984	1.604	7.568	231	680	22.089
Kovin	18.431	249	216	871	4.838	7.376	4.333	652	36.973
Bela Crkva, srez	20.437	202	187	949	791	4.293	6.991	683	34.533
Bela Crkva, grad	2.714	233	28	1.305	395	4.373	458	151	9.657
Vršac, srez	11.982	320	48	2.086	4.920	7.465	11.580	315	38.716
Vršac, grad	12.523	806	69	563	2.725	11.639	470	616	29.411
Veliki Bečkerek, srez	20.932	784	214	4.030	10.320	16.771	9.186	645	62.882
Veliki Bečkerek, grad	12.472	1.055	79	1.261	8.676	7.482	190	1.616	32.831
Velika Kikinda, srez	16.422	319	118	73	7.548	5.446	51	235	30.212
Velika Kikinda, grad	15.531	581	83	543	5.186	5.583	164	729	28.400
Jaša Tomić	20.483	393	37	398	9.314	14.243	288	682	45.838
Kovačica	24.081	1.129	287	9.885	5.288	1.665	4.872	619	47.826
Nova Kanjiža	15.314	147	73	476	15.096	1.059	77	417	32.559
Novi Bečej	32.275	126	211	482	12.062	750	31	442	46.379
Alibunar	15.418	889	31	1.135	2.362	6.923	14.214	460	41.432
BANAT	264.138	9.399	1.903	27.133	94.258	118.581	62.284	9.226	586.922

³⁸ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, str. 10.

Srez	Maternji jezik								Ukupno
	srpsko-hrvatski				ostali slovenski	mađarski	nemački	ostali neslovenski	
	svega	pravoslavni	rimokatolički	ostali					
Titel	18.137	17.119	857	161	189	3.482	3.865	132	25.805
Žabalj	21.526	21.143	99	284	2.443	4.742	1.522	285	30.518
Stari Bečej	25.209	24.357	699	153	387	30.739	773	866	57.974
Novi Sad, srez	18.976	18.372	375	229	17.420	10.814	13.725	553	61.488
Novi Sad, grad (bez Petrovaradina)	26.555	21.660	4.473	422	4.230	15.542	7.329	3.716	57.372
Kula	8.371	6.683	559	1.129	9.772	7.372	27.495	469	53.479
Bačka Palanka	14.374	11.994	2.115	265	2.752	1.764	23.084	682	42.656
Subotica	53.578	9.081	44.279	218	1.195	38.958	2.285	4.042	100.058
Senta, srez	9.562	8.619	893	50	1.004	29.624	246	628	41.064
Senta, grad	4.561	4.181	357	23	109	25.540	185	1.576	31.969
Stara Kanjiža	2.129	1.983	144	2	48	16.590	64	277	19.108
Bačka Topola	10.572	7.614	2.835	123	1.430	40.836	6.637	692	60.167
Sombor, srez	40.214	22.326	17.740	148	619	23.239	33.591	1.806	99.469
Sombor, grad	22.378	13.729	8.559	90	358	5.151	3.164	1.283	32.334
Odžaci	11.568	7.730	3.610	228	9.040	2.134	28.231	493	51.466
Apatin	13.547	5.616	7.857	74	141	10.795	20.236	971	45.690
BAČKA	301.257	202.207	95.451	3.599	51.137	267.322	172.432	18.469	810.617

Srez	Maternji jezik								Ukupno
	srpsko-hrvatski				ostali slovenski	mađarski	nemački	ostali neslovenski	
	svega	pravoslavni	rimokatolički	ostali					
Batina	9.487	2.565	6.813	109	226	6.453	4.527	179	20.872
Darda	12.217	7.873	4.258	86	257	7.450	11.155	895	31.974
BARANJA	21.704	10.438	11.071	195	483	13.903	15.682	1.074	52.846

Srez	Maternji jezik								Ukupno
	srpsko-hrvatski				ostali slovenski	mađarski	nemački	ostali neslovenski	
	svega	pravoslavni	rimokatolički	ostali					
Irug	18.011	16.242	1.705	64	546	2.624	720	97	21.998
Ruma	35.020	30.259	4.442	319	347	3.371	10.738	360	49.836
Stara Pazova	27.198	21.360	5.660	178	6.653	164	7.069	533	41.617
Sremski Karlovci	17.508	13.566	3.823	119	717	1.278	8.717	159	28.379
Ilok	19.674	12.663	6.546	465	4.390	2.271	3.160	344	29.839
Šid	27.074	15.359	11.393	322	3.755	324	3.047	153	34.353
Zemun, srez	28.515	27.714	801	--	2.255	325	3.890	473	35.458
Zemun, grad	16.812	11.683	4.636	493	1.821	802	8.269	370	28.074

Srez	Maternji jezik								Ukupno
	srpsko-hrvatski				ostali slovenski	mađarski	nemački	ostali neslovenski	
	svoga	pravoslavni	rimokatolički	ostali					
Sremska Mitrovica	40.295	35.025	5.270	-	1.013	1.687	3.735	160	46.890
Vukovar, grad	7.417	2.189	5.228	-	198	616	2.596	35	10.862
Vukovar, srez	24.224	18.011	6.213	-	2.115	4.414	4.946	775	36.474
Vinkovci, srez	8.802	2.080	6.722	-	253	964	3.143	105	13.267
Vinkovci, grad	26.436	4.727	21.709	-	453	1.366	5.966	604	34.825
Petrovaradin, grad	5.101	1.486	3.438	177	395	534	514	69	6.613
Županja	29.892	2.182	27.710	-	936	720	1.859	1.312	34.719
SREM	331.979	214.546	115.296	2.137	25.847	21.460	68.369	5.549	453.204³⁹

Sadržaj, metodi i rezultati šestojanuarske politike pojačali su otpor Hrvata prema zajedničkoj državi i izazvali nezadovoljstvo srpskih stranaka, a doneti zakoni nisu sprečili dalje državno-pravne rasprave. V. Maček, tada već priznati vođa hrvatskog pokreta okupljenog oko HSS, nije odbacivao mogućnost rešavanja hrvatskog pitanja izvan Jugoslavije, ako nacionalnim potraživanjima Hrvata ne bude udovoljeno. U februaru 1932, u pismu Sitonu Watsonu naglašavao je kako se 1918. godine »smatralo... najjednostavnijim preputiti jednostavno Kraljevini Srbiji, da 'de facto' okupira čitav današnji teritorij jugoslovenske države, zadovoljivši se umjesto konzultiranja suverene narodne volje namještenim oduševljenim izjavama raznih narodnih vijeća, koja su se sama rodila i sama krstila, kao npr. narodno vijeće u Zagrebu, narodna vijeća u Novom Sadu, skupština u Podgorici itd«. Da bi se došlo do novog državnog uređenja Srbija je Hrvatskoj i Crnoj Gori morala »priznati njihov nasiljem i prevarom oteći državno-pravni suverenitet«, a stanovništvu Vojvodine, kao i Bosne i Hercegovine, trebalo je omogućiti da plebiscitom odluči o formiranju svojih samostalnih jedinica ili priključenju – u celini ili delimično – Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori. Eventualno, te dve pokrajine imale bi svoje parlamente, koji bi se nakon teritorijalne podele države sa parlamentima Srbije, Crne Gore, Makedonije, Hrvatske i Slovenije saveznim ugovorom sporazumeli o zajedničkim poslovima.⁴⁰

Ovako elastične formulacije o mogućim modalitetima budućeg državno-pravnog položaja Vojvodine i Bosne i Hercegovine, nezavisno od stava o plebiscitarnoj volji tamošnjeg stanovništva, dozvoljavale su raznovrsna srpsko-hrvatska pogađanja o njihovoj sudbini, uključujući i deobu tih prostora. Sličnu širinu, sa više dozvoljenih tumačenja i rešenja, u zavisnosti od odnosa snaga i pogodnosti političkog trenutka, sadržavali su i drugi programski dokumenti HSS.

U novembru 1932. SDK je donela tzv. Zagrebačku rezoluciju, u štampi nazvanu Zagrebačke punktacije, kojom je zahtevala vraćanje na 1918. godinu kao »ishodnu točku«. U izvesnom smislu bila je to dopuna rezolucije od 1. avgusta 1928, naročito u pogledu postavljanja unutrašnjih granica Kraljevine Jugoslavije i njene deobe na dva jasno omeđena dela. Treća tačka rezolucije sadržavala je veoma oštru osudu »srbijanske hegemonije«, »koja se već od početka namet-

³⁹ Arhiv Jugoslavije (AJ), f. Ministarski savet KJ (u daljem tekstu – 138), 138–7–56 (846/848).

⁴⁰ B. Petranović–M. Zečević, n. d., str. 318–321; R. W. Seton Watson i Jugoslaveni, *Korespondencija 1906–1941*, knj. II, Zagreb–London 1976, str. 218–220.

nula Hrvatskoj i svim našim zemljama uopće s ove strane Drine, Save i Dunava...« Takvom formulacijom i zahtevom iz četvrte tačke da se iz tih zemalja »ukloni svaka vlast i upliv te hegemonije« Srbija je odvajana od »prečanskih« krajeva, odnosno od područja nastanjenih Srbima u Bosni i Hercegovini, Vojvodini i Hrvatskoj.⁴¹ Na definisanje treće tačke, kao i cele rezolucije, veliki uticaj imao je Ante Trumbić, koji je i sastavio osnovni tekst, tumačeći gledišta cele hrvatske opozicije. Njegovo izlaganje, izrazito protivrbijsko, uključivalo je ideju »sanitarne linije« na Drini, Savi i Dunavu. Prema izjavi Većeslava Vildera, prvaka SDS, ovo je prisutna »tri pravoslavca« – dr Dušana Boškovića iz Pančeva, Savu Kosanovića iz Plaškog i protu Dušana Kecmanovića iz Banja Luke, takode članove SDS, »ujelo za srce«. Pristajući zarad očuvanja koalicije sa HSS na ovakvu osudu »srbijanske hegemonije« i poistovećenje režima, Srbije i naroda u Srbiji, samostalci su docnije nastojali da ublaže izrečeno. U svom tumačenju »puktacija« V. Maček je, međutim, dopisniku »Le Petit Parisien«-a rekao kako se nada da će »svi Srbi iz Srbije sa svojim činovnicima i vojnicima« pristati »da se povuku s druge strane triju reka«.⁴²

Sa V. Mačekom se slagao i A. Trumbić, koji je u svojim izjavama, tumačenjima i beleškama govorio o »kolektivnoj odgovornosti« Srbije za hegemoniju. I pre i posle donošenja Zagrebačke rezolucije insistirao je da svi Srbi iz Srbije napuste »prečanske« krajeve, smatrajući to prvim i nezaobilaznim uslovom za početak srpsko-hrvatskih pregovora o državnom preuređenju. Na zagrebačkom sastanku SDK bio je impresioniran oštrinom kojom su »prečanski« Srbi osuđivali režim, naglašavajući potom važnost njihove solidarnosti sa Hrvatima naspram Srbijanaca i značaj zajedničkog istupanja. »Punktacijama« je, kako je kazao u jednom pismu, sondiran »teren naročito kod preč(anskih) Srba te se pozitivno ustanovilo da kod njih ne izaziva otpor ideja antisrbijanska (hegemonija) koja je u rezoluciji istaknuta, kao i ideja samostalnosti vis-a-vis Srbije... Postavljajući izolirano hrvatski problem, time se implicite priznaje Srbiji pravo na sve one srpske krajeve, koji se ne bi priključili Hrvatskoj, a tih krajeva bilo je mnogo, uključivši i Srijem. S ovom politikom Drina-Sava-Dunav uzimljemo svi solidarno prečani stav samoodbrane od daljnjeg uništavanja«.⁴³

A. Trumbić je i docnije često govorio o »sanitarnoj liniji« na trima rekama i uklanjanju Srbijanaca iz »prečanskih krajeva«. »Solidarnost zemalja s druge strane ove riječne granice treba biti potpuna, apsolutna, a suradnja i zajednica sa Srbijom je samo uvjetna, relativna«, objašnjavao je. Po njegovom tumačenju, to je bilo i u interesu »prečanskih« Srba, koje je trebalo spasavati od Srbije. Jer, Hrvatska će se »izvući ispod Srbije«, a oni bi tada definitivno bili »predani Beogradu na milost i nemilost. Naša politika ima da sve vas spasi s ove strane Drine, Save i Dunava«, ubedio ih je. »Time ćete postat gospodari u svojoj zemlji. To je *politička linija*, a *nije nacionalna*« (istaknuto u originalu – M. R.).⁴⁴ Blizak dualnom rešenju problema jugoslovenske države, u proleće 1933. godine je pisao: »Glavno je ideja da Dr(ina)-S(ava)-D(unav) jest demarkaciona linija, tako

⁴¹ *Politika*, 25. novembar 1932; V. Vilder, *Kako je došlo do zagrebačke rezolucije (1932)*, Prilog najnovijoj historiji, »Almanah Nova Riječ«, Zagreb 1940, str. 24–26; B. Petranović–M. Zečević, n. d., str. 322–323.

⁴² *Politika*, 2. februar 1933; Lj. Boban, n. d., str. 333–334.

⁴³ Navedeno prema: Lj. Boban, *Prilozi za biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojanuarskog režima (1929–35)*, »Historijski zbornik«, br. 1–4, 1968–69, str. 41.

⁴⁴ Isto, str. 48.

da nastaju dvije grupe: Srbija i Hrvatska sa ostalim zemljama koje su bile u A(ustro)–U(garskoj)«. ⁴⁵

U svojim tumačenjima »Punktacija« Hrvatska stranka prava, čiji je prvak Mile Budak prisustvovao zagrebačkom sastanku na zahtev V. Mačeka kako bi bilo manifestovano jedinstvo hrvatske opozicije, takode je isticala važnost pristajanja Srba na rezoluciju. M. Budak se posebno pohvalno izražavao o D. Boškoviću, koji je u osudi »srbijanske hegemonije« bio naročito oštar ⁴⁶ i kome je V. Maček tom prilikom, prema njegovoj izjavi, »obećao da Hrvati neće praviti pitanje zbog Srema ako Vojvodani budu pristali na federativno uređenje zemlje, jer će sa Sremom biti pojačan slovenski elemenat, što je, uzeto politički, vrlo važna stvar«. ⁴⁷

Nasuprot mišljenju A. Trumbića i frankovaca, V. Vilder i Hinko Krizman su smatrali da »prečanske« Srbe, ma koliko bili nezadovoljni zbog »srbijanske hegemonije«, nije moguće pridobiti za separatističku politiku odvajanja od Srbije. Njihova podrška mogla se dobiti jedino za državno preuređenje u okvirima Kraljevine Jugoslavije. ⁴⁸

U obilju događaja i stranačkih političko-nacionalnih izjašnjenja o sudbini i uređenju države, iniciranih pojavom Zagrebačke rezolucije, posebnu pažnju izazvalo je suđenje V. Mačeku, održano početkom 1933. godine zbog »punktacija« i izjava stranim novinarima, u kojima nije isključivao rešavanje hrvatskog pitanja izvan okvira Jugoslavije. Dajući objašnjenja, Drinu, Savu i Dunav ponovo je pominjao kao unutrašnje granice. U tumačenju izjave u kojoj je govorio o dve jugoslovenske države, podeljene granicom od Kotora preko Užica i Valjeva do Sombora, ispravljajući novinski izveštaj kazao je da bi granicu »predstavljale tri reke«. ⁴⁹ U vreme njegovog tamnovanja, u toku kojeg je došlo do izvesnog kontakta sa kraljem Aleksandrom, ostvarenog preko dr Ivana Šubašića, prvaci HSS Juraj Krnjević i August Košutić su mu u junu 1934. pored drugih saveta sugerisali da u slučaju oslobođenja i audijencije kao hrvatsku teritoriju »izvan diskusije« navede prostor »Hrvatska–Slavonija–Dalmacija«, odnosno područje Trojednice, a od Vojvodine traži trougao Subotica–Sombor–Bačka Palanka–Ilok. ⁵⁰ Do oslobođenja i audijencije nije došlo i ne možemo znati kako bi kralj Aleksandar reagovao na navedeni zahtev. ⁵¹

Atentat u Marselju bio je politički šok i u 1935. godinu, koju je Dragoljub Jovanović, prvi čovek »levog« krila Saveza zemljoradnika, sa mnogo opravdanja

⁴⁵ Isto, str. 53.

⁴⁶ Isto, str. 46–47. Sećajući se D. Dude Boškovića, njegovih kritika Srbije i uloge u vojvođanskom autonomaskom pokretu, D. Jovanović je napisao i ovo: »Prema svemu što se događalo i radilo s ove strane Save i Dunava, Duda se opohodio sumnjičavo, čak neprijateljski. Išao je tako daleko da mu je to štetilo kod samih Vojvodana. Naš svet u Banatu je znao da bez Srbije nema Srpstva za njih. On je takode bio veliki Srbin, ali pre svega Vojvodanin« (D. Jovanović, *Ljudi, ljudi...*, knj. II, Beograd 1975, str. 39).

⁴⁷ Navedeno prema: R. Končar, n. d., str. 103.

⁴⁸ Lj. Boban, *Prilozi za biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojanuarskog režima (1929–1935)*, str. 37.

⁴⁹ B. Hrabak, *Dvojna jugoslovenska država – ideal hrvatske buržoazije 1914–1935*, str. 236.

⁵⁰ Lj. Boban, *Maček i politika HSS 1928–1941*, knj. I, Zagreb 1974, str. 128.

⁵¹ I. Meštrović je u memoarima izneo malo verovatan i do sada nepotvrđen podatak prema kojem mu je kralj Aleksandar poverio kako V. Maček mora biti na slobodi pre njegovog povratka iz Francuske. Njih dvojica bi tada rešili »hrvatsko-srpski problem«. Navodni kraljev plan sadržavao je podelu zemlje na srpsku i hrvatsku polovinu. Hrvatski deo obuhvatao bi Savsku, Primorsku i Vrbasku banovinu, Baranju i »hrvatski dio Bačke sa Suboticom«. Neke »korekture« bile bi učinjene u Sremu, ali u Hrvatsku ne bi bio uključen Zemun, »koji je preko puta Beograda, a koji dr Maček također traži – rekao je Kralj smiješeći se« (I. Meštrović, n. d., str. 268–269).

nazvao »godinom političkog buđenja i proleća u Jugoslaviji«⁵² ušlo se sa novim i sa starim planovima. U tom sklopu i HSS je pojačala aktivnost, a kakav je bio njen pravi plan i program savremenici najčešće nije bilo potpuno jasno. Zatevajući preuredenje države na federalnim osnovama, V. Maček se od slučaja do slučaja različito izjašnjavao o broju saveznih jedinica i teritoriji koju bi trebalo da ima Hrvatska. U izjavi datoj engleskom publicisti Džonu Evansu rekao je da bi Hrvatska bila sastavljena od »istorijske Hrvatske«, pod čim je naveo područje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i dela Bosne, »nekadašnje turske Hrvatske«. Federalne jedinice bile bi još Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Slovenija, Makedonija, Vojvodina i Srbija.⁵³ Srem nije posebno pominjao, pa možemo postaviti pitanje da li se i tog puta podrazumevalo kako njegov prostor pripada »istorijskoj Hrvatskoj«.

U razgovorima sa dr Čedomirom Srebrno-Dolinskim, obavljenim 12. avgusta i 3. novembra 1936, predlagao je podelu Kraljevine Jugoslavije na srpsku, hrvatsku i slovenačku zemlju, koje bi imale svoje skupštine i vlade. »Što se tiče Vojvodine, kao i srezova koji se nalaze u biv. Sremskoj županiji, a gde Srbi imaju većinu, imala bi da rešava ustavotvorna skupština i to većinom glasova, da li će ti krajevi pripasti Srpskoj zemlji ili će dobiti izvesnu autonomiju, ostajući i u tom slučaju pri Srpskoj zemlji.«⁵⁴

U susretima sa S. Votsonom, novembra iste godine, V. Maček se izjasnio za stvaranje sedam federalnih jedinica. Pod Vojvodinom je podrazumevao samo Banat i Bačku, iz čega se može zaključiti da bi Srem i Baranja pripali Hrvatskoj. Ako se Srbija ne bi odrekla Makedonije, tražio je dualističko rešenje po ugledu na Austro-Ugarsku. Srbija bi bila jedna jedinica, a Hrvatska druga, sa svim pokrajinama bivše Austro-Ugarske, uređena na »federativnoj bazi«.⁵⁵

U tekstu svog memoranduma, radenog za potrebe britanske spoljne politike, a nastalog iz razgovora sa srpskim i hrvatskim političarima, S. Votson je napisao kako »nema nikakve mogućnosti« da vođa Hrvata pristane na manje od pet jedinica – Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu i Vojvodinu. Beograd je, međutim, »voljan da primi samo prve četiri, a kod toga Bosnu još teška srca«. Spor je sveden na Vojvodinu, »sa kojom Beograd traži da odlučuje isto tako apsolutno kao i sa Makedonijom i Crnom Gorom. Beograd to opravdava sa dva razloga, prvo što je većina slovenskog pučanstva srpske narodnosti i drugo što im izgleda da bi to bilo opasno obzirom na prisutnost jakih manjina mađarskih i nemačkih«. Uplevši se u srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine, u kojem su se uz Zagreb našle i pristalice autonomaškog vojvodanskog pokreta, S. Votson je obrazložio stavove jednih i drugih, stavljajući se pri tome na stranu zagovornika »pete jedinice« i ponavljajući njihove argumente. Po njegovim rečima, V. Maček za razliku od ekstremnih Hrvata nije tražio da se Vojvodina ujedini sa Hrvatskom, već da dobije autonomiju. Bio je spreman da prihvati odluku njenog stanovništva, donetu bilo kojim načinom »slobodnog glasovanja«, čak i ako se izjasni za priključenje Srbiji. Pristao bi, takode, »da se Srijem a možda i dva slavonska kotara pripoje vojvodanskoj federalnoj jedinici da bi time definitivno osigurao slavensku većinu proti svake druge kombinacije. S druge strane on nije nikako pripravan da se odrekne Srijema u korist srpske jedinice,

⁵² D. Jovanović, *Političke uspomene*, knj. III, str. 252 (rukopis pohranjen u AJ).

⁵³ AJ, z. J. Jovanović Pižon (u daljem tekstu – 80), 80–32–81.

⁵⁴ AJ, z. M. Stojadinović, (u daljem tekstu – 37), 37–10–97; B. Petranović–M. Zečević, n. d., str. 368–369.

⁵⁵ Lj. Boban, *Maček i politika HSS 1928–1941*, str. 218–219.

ako je u njoj već uključena Vojvodina (izuzetak čine grad i predgrada Zemuna, koji su već postali predgrađe Beograda te uključuje jedan veliki aerodrom)«.

Prema S. Votsonu, srpska demokratska opozicija, iako pristalica prava saoopredeljenja naroda, stavljala je Mačkovim idejama o Vojvodini »žustre prigovore«. Ali, kada je svojim prijateljima iz njenih redova »objasnio da dr Maček ne traži više Vojvodinu za Hrvatsku (u kom bi slučaju«, kako je napisao, i on »bio 100% na srpskoj strani) i da samo traži da Vojvodina odluči sama o sebi, oni su zašutili – sa šutnjom ne iz uvjerenja nego jer nisu znali, što da odgovore. Ja sam«, dodao je, »ostao sa dubokim uvjerenjem da su Srbijanci svjesni da autonomistički pokret u Vojvodini uključuje *najmanje 90%* (istaknuto u originalu – M. R.) vojvodanskih Srba, a osim toga da ga podupiru slovačke, rusinske, nje-mačke i mađarske manjine«.

Obrazlažući razloge za formiranje »pete jedinice«, S. Votson je naveo kako u pitanju Vojvodine pokretačku snagu čini potreba njenih stanovnika da sami uređuju svoje poslove, »mjesto da budu preplavljeni hordom nesposobnih činovnika iz same Srbije«, a sa druge strane još više želja »da prekinu dosadašnji sistem po kojem su najbogatiji dijelovi Jugoslavije (velika žitnica Banat i Bačka) kroz osamanest godina bili nemilosrdno eksploatisani i do kraja iscijedeni u korist preterano izgrađivane prijestolnice i u korist natražnih dijelova same Srbije«. S. Votsona je, osim toga, »impresionirala iskrenost« V. Mačeka, koji mu je svoje insistiranje na vojvodanskom pitanju objašnjavao podatkom da predstavlja SDK u kojoj ima »25% srpskih demokrata iz Hrvatske Slavonije« i tvrdnjom da bi napuštanjem Srba iz Vojvodine »automatski prekinuo solidnost svog vlastitog fronta u Hrvatskoj-Slavoniji, Dalmaciji i Bosni«. Štaviše, citirao je izjavu »jednog istaknutog vojvodanskog Srbina«, koji mu je navodno rekao da su Srbi iz Srbije izdali vojvodanske Srbe i oterali ih u opoziciju, te da im, ako ih izdaju V. Maček i hrvatski pokret, preostaje jedino da se vrate u Budimpeštu«.

Prihativši argumente kojima su branjeni ideja i zahtev da Vojvodina bude posebna federalna jedinica, S. Votson je, završavajući dugo izlaganje o toj pokrajini, još napisao kako se pretpostavlja da bi joj bili pridodati Srem i deo Slavonije, koji bi bili odvojeni od Hrvatske. Prema ovoj formulaciji, Srem je i po njegovom mišljenju bio deo Hrvatske.⁵⁶

O opsegu »hrvatskih zemalja« detaljnije je govorio jedan nedatirani projekat ustava HSS u kojem je razradena podjela države na Kraljevinu Srbiju, Kraljevinu Hrvatsku i Kraljevinu Sloveniju. Hrvatska kraljevina sastojala bi se od Trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, većeg dela Bosne i Hercegovine i delova Dravske i Dunavske banovine, odnosno delova Baranje i Bačke sa srezovima (kotarima) Darda, Subotica, Bačka Topola, Sombor, Apatin, Odžaci i Bačka Palanka, »u kojima žive Bunjevačko-Šokački Hrvati«. Od Trojednice bi bili »otcepljeni« srezovi Sremska Mitrovica, Ruma, Zemun, Stara Pazova, Sremski Karlovci i Irig, kojima bi se pridružile srpske opštine iločkog sreza »koje leže istočno od Iloka uzduž Dunava«. Navedeni srezovi bili bi kao sremska županija priključeni Srpskoj Vojvodini – autonomnoj oblasti u Kraljevini Srbiji, koja bi imala još dve takve oblasti – Južnu Srbiju i Crnu Goru. Na čelu Srpske Vojvodine bio bi srpski vojvoda, a činili bi je ceo Banat, istočna Bačka i istočni Srem.⁵⁷

⁵⁶ AJ, 80–31–321/334; 80–31–507/512; Lj. Boban, *Maček i politika HSS 1928–1941*, str. 224–235; B. Petranović–M. Zečević, n. d., str. 434–442.

⁵⁷ AJ, 80–31–701/702. Ovakvoj podeli odgovara i jedna kraća verzija istog nacrtu (isto, 80–31–699).

Nezavisno od povremenih nedoslednosti u određivanju okvira teritorije tražene za buduću hrvatsku jedinicu, HSS je i dalje na prostoru Vojvodine razvijala široku političku aktivnost. V. Maček je u razgovoru sa Pavelićevim izaslanikom Sabljakom kazao da će Srbija, ako Beograd ne usvoji hrvatske zahteve, biti »opkoljena« i kao primer navođe potpuno »osvajanje« Vojvodine. »Sad radimo«, rekao je, »da i ostale krajeve idejno i politički, a osobito putem 'Sloge' osvojimo«. ⁵⁸ Karakterističan je njegov proglas »Braćo seljaci u Vojvodini bez razlike narodnosti i vere« od 15. maja 1936, štampan ćirilicom u jednoj zagrebačkoj štampariji. Mada je navodna svrha proglašenja bilo propagiranje »Seljačke sloge«, ekonomske organizacije HSS, govoreno je i o političkim pitanjima uz stereotipnu optužbu da je Srbija nametnula hegemoniju »Hrvatima, prečanskim Srbima i svima ostalima narodima Jugoslavije«. Kakav će »politički položaj izvojevati Vojvodina, u to sada ne ulazim«, naglasio je V. Maček, »jer držim, da o tome imaju odlučiti Vojvodani sami«. ⁵⁹

Pored vodstva HSS, pitanjem Vojvodine bavili su se i neki hrvatski intelektualci, pokušavajući da daju svoj odgovor na problem državnog uređenja Kraljevine Jugoslavije i srpsko-hrvatski spor oko njega. Svoje poglede još jednom je obrazložio J. Smodlaka, pozvan na saradnju od strane V. Stajčića, tadašnjeg urednika »Letopisa Matice srpske«. Zbog njegove studije »Hrvatsko pitanje u Jugoslaviji« martovsko-aprilski broj iz 1936. godine je zabranjen, a takvu je sudbinu doživela i posebna brošura istog naslova. ⁶⁰

Po mišljenju J. Smodlake, u interesu Hrvata bilo je da svoje zahteve usklade sa zahtevima drugih pokrajina i da sa njima složno istupe, naročito sa Slovenijom. U borbi protiv centralizma prirodne saveznice bile su i Bosna, Crna Gora i Vojvodina, koje su takode zahtevale autonomiju. ⁶¹ Posebno je važao bilo pitanje Vojvodine, u kojoj je »jak pokret za autonomiju, protiv kojega stoji kompaktno cijela politička Srbija, od krajnje desnice do krajnje ljevice. Ko vjeruje u privlačnu snagu demokratije i samouprava«, istakao je J. Smodlaka, »neće se bojati da prizna kulturnoj i bogatoj Vojvodini, koja je toliko veća i napućenija od Slovenije, isti položaj kao, na primer, Sloveniji. Ne samo što se s autonomnom organizacijom Vojvodine ne bi ugrozile pozicije slovenskog elementa, koji danas već sačinjava polovinu stanovništva, već bi se privezao uz Državu, bolje nego ikojim drugim sredstvom, i njemački elemenat koji je ondje poslije Slovena najjači. Autonomna Vojvodina sa svojim naprednim i prosvijećenim srpskim elementom bila bi dragocjena kopčica između naših zapadnih i istočnih krajeva, i mogla bi da igra veoma korisnu ulogu u demokratski preuređenoj Jugoslaviji.

Hrvatska ne bi ništa izgubila kad bi Vojvodina postigla položaj ravan njoj u državi. Srpski elemenat u Jugoslaviji pak samo bi dobio, kad bi pored Srbije, koja će i u autonomističkom preuređenju ostati *prima inter pares* (istaknuto u originalu – M. R.), imao još jednu ništa manje važnu autonomnu pokrajinu, iz koje bi se stalno moglo uzimati po jednog člana u vladu«. ⁶²

Stav J. Smodlake o Vojvodini sadrži nekoliko zamena teza i stereotipa, koji su tih godina i decenija za duže vreme postajali deo političke svesti. Još jednom je istaknuta jačina vojvodanskog autonomaškog pokreta, čija je provera na skupštinskim izborima 1938. godine pokazala koliko su mu njegove pristalice

⁵⁸ Lj. Boban, *Maček i politika HSS 1928–1941*, str. 403–404.

⁵⁹ AJ, f. Komunistička internacionala, 1936/179.

⁶⁰ Više: K. Milutinović, *Josip Smodlaka i Vojvodina*, »Zbornik za istoriju«, br. 2, 1970, str. 56–60.

⁶¹ J. Smodlaka, *Hrvatsko pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1936, str. 26.

⁶² Isto, str. 28.

prenaglašavale značaj i uticaj. U pitanje državnog uređenja po potrebi je uvučen problem demokratizacije političkog života, koji je inače u Zagrebu smatran drugostepenim i neuporedivo manje važnim od preuređenja Kraljevine i rešavanja hrvatskog pitanja zadovoljenjem nacionalnih zahteva Hrvata. Pitanje Vojvodine upoređeno je sa pitanjem Slovenije, iako je njihova različitost bila očigledna. Jedino kao autonomna Vojvodina je smatrana mogućim mostom između zapada i istoka Jugoslavije. Hrvatski interes i prava u njoj izjednačeni su sa srpskim, mada su ih i istorija i etničko pravo činili nejednakim. Napokon, ubacivanjem stava o »jednom srpskom glasu više« u jugoslovenskoj federaciji, čije smo diskutabilnosti i zloupotrebe bili savremenici i nekoliko decenija kasnije, autonomna Vojvodina proglašena je srpskim interesom.

Nekoliko karakterističnih stereotipa sadržavao je i projekat ustava grupe zagrebačkih intelektualaca, koja se prema izjavi prof. Slobodana Jovanovića nakon parlamentarnih izbora iz 1935. godine sa svojim nacrtom državnog preuređenja obratila beogradskom krugu intelektualaca sa njim na čelu, a u kome su još bili: prof. Božidar Marković, prof. Mihailo Ilić i Nikola Stojanović.⁶³ Projekat zagrebačkih intelektualaca bio je gotov u februaru 1936. Objavljujući ga u aprilu naredne godine, njegovi tvorci izneli su da je u pitanju »kompromisan nacrt osnovnih načela, kako bi se moglo preurediti Jugoslaviju« i da se dve grupe nisu složile u broju federalnih jedinica. Zagrebačka grupa je kompromisnim rešenjem smatrala pet jedinica – »tri sa pretežno etičko-historijskim obilježjem a dvije mješovite (Bosna i Vojvodina)«. Beogradska grupa je predlagala podelu na četiri jedinice: »Slovenačka, Hrvatska sa Dalmacijom, Bosna–Hercegovina, a sve ostalo da sačinjava srpsku jedinicu«. Neslaganje je izazvalo pitanje Vojvodine, koju su beogradski intelektualci videli u okviru srpske jedinice, a ne kao posebnu oblast.

Interesantna je tvrdnja izrečena u zaključku propratnog teksta ustavnog nacrt: »Treba biti na čistu i u tome, da među Hrvatima i Prečanima uopće može biti nijansa u socijalnom pogledu, ali u pitanju njihove domovine i njezina položaja u zajednici nema razlike, a neosporna je činjenica, da dr. Maček predstavlja danas sve Hrvate i veliku većinu Prečana, jer je nosilac njihovih zahtjeva.«⁶⁴

Ponovno isticanje podele na Srbijance i »prečane« za Srbe je značilo mnogo više od geografije, pa i od neslaganja u državno-pravnim debatama. Ovakav zaključak projekta podsećao je na deo Zagrebačke rezolucije u kojoj su Srbi »prečani« takođe odvajani od Srba iz Srbije i suprotstavljani im. Takvu podudarnost osvetljava i činjenica da je sa potpisnicima nacrtu saradivao A. Trumbić, iako na njegov tekst nije stavio svoje ime. U jednom razgovoru sa I. Meštrovićem, u kojem je ovaj kazao da bi »Ruma mogla biti kompromisna granica«, on je »odrešito rekao da je Sava i Dunav granica između Srbije i Hrvatske *pod svaku cijenu*« (istaknuto u originalu – M. R.). Jer, »ne radi se samo o jednom gradu kao Zemun itd. nego su najviši razlozi za to.«⁶⁵

⁶³ *Vreme*, 27. maj 1937; Prema »Vremenu«, u beogradskoj grupi su još bili: Pavle Popović, Jovan Žujović, Dušan Vasiljević, Vlada Spasojević, Tihomir Đorđević, Stanoje Stanojević i drugi (Isto).

⁶⁴ AJ, 80–31–491/495; *Prijedlog za nacrt Ustava*, »Nova Evropa«, br. 7–8, 26. jul 1937, str. 228–236. Predlog su potpisali: dr Albert Bazala, dr Milan Čurčin, dr Milivoj Dežman, Joza Kljaković, dr Ivo Krbek, Ivan Meštrović, Pavle Ostović, dr Ivo Politeo i dr Ivo Tartalja.

⁶⁵ Navedeno prema: Lj. Boban, *Nacrt ustava grupe zagrebačkih intelektualaca (1937)*, »Radovi Filozofskog fakulteta«, Odsjek za povijest, brt. 7–8, Zagreb 1970, str. 119.

Spor je tako još jednom sveden na Vojvodinu. Ne menjajući svoje mišljenje, zagrebačka grupa je u dodatku ustavnog nacrtu posebno obrazložila zašto sezalaze za Vojvodinu kao petu jedinicu i zašto bi sa njom trebalo »postupati« kao sa Bosnom. U objašnjenju je rečeno: »Ako se smatra grupisanje u jednu banovinu dalmatinskih Hrvata sa Hrvatskom kao 'ujedinjenje svih Hrvata', onda mislimo da i grupisanje Crne Gore i Makedonije sa Srbijom isto toliko znači ujedinjenje svih Srba; a za Vojvodinu držimo da ima sličan položaj kao Bosna, jer ne samo da je po mentalitetu svoga slavenskog pučanstva različita od Srbijanaca, nego je i istorijski i po tradiciji uvek bila 'prečanski' kraj sa kojim se više saživjela nego sa Srbijom. Pored toga treba voditi računa i o drugim momentima, a to su prisustvo u Vojvodini velikog dijela neslavenskog elementa (Nijemaca i Madžara); zatim, konstelacija tradicionalne Vojvodine, u koju spada Srijem, koji je stvarno dio Hrvatske i Slavonije, te posljedice uslijed odvajanja Srijema od Hrvatske i dodjeljivanje Srbiji; prisustvo Hrvata-Bunjevaca i Sokaca u Bačkoj, koji danas nesumnjivo gravitiraju prema Hrvatskoj, ako Vojvodina ne bi dobila položaj ostalih banovina. Iz toga izlazi, da bi ostavljanje Vojvodine kao posebne Banovine, i sa čisto srpskog gledišta, bilo cjelishodnije, a ne samo sa općeg državnog, tj. sa gledišta sredivanja odnosa Hrvata i Srba, koje smatramo najglavnijim državnim pitanjem.

Osim rečenoga, ako polazimo u našem nacrtu s gledišta *demokratskog* (istaknuto u originalu – M. R.) uredjenja države, mislimo da je neophodno uzeti u obzir i volju, odnosno raspoloženje, većine pučanstva dotičnoga kraja, a – koliko nam je poznato – većina vojvodanskih Jugoslavena danas želi i traži Vojvodinu kao ravnopravnu jedinicu sa ostalima.

Prema ovom našem gledanju – koje je iskreno i otvoreno izneseno – bilo bi obrazovanje Vojvodine u novom državnim uredjenju kao pete oblasti skopčano sa manjim teškoćama nego dioba Vojvodine, koja bi pouzdano izazvala nezadovoljstvo i u Vojvodini i na obim stranama, i – što je najgore, ugrozila sporazum i bacila svako riješenje na opasnu isključivo plemensku liniju, koju treba – po našem mišljenju – pošto-poto izbjeći«. ⁶⁶

Iako je nacrt ustava zagrebačkih intelektualaca bio samo jedan od mnogih projekata državnog preuredjenja, citirali smo ovo objašnjenje u celosti upravo zbog nekih od stereotipa o kojima smo govorili, a kojima su se hrvatski politički predstavnici najčešće služili. Reč je i o tezama koje nisu mogle da izdrže ozbiljnije kritičko razmatranje. Najpre, ujedinjenje Srbije, Makedonije i Crne Gore nije moglo biti smatrano ujedinjenjem srpskog naroda, jer bi izvan tog okvira prema podacima Ministarskog saveta ostalo 2.662.000 Srba.⁶⁷ Izvan Hrvatske ostalo bi procentualno manje Hrvata, čak i ako se u obzir uzme koliko je ukupno Hrvata bilo manje nego Srba. U celom Sremu – sa Vukovarom, Vinkovcima i Županjom, koji je u ovom projektu spominjan kao istorijska hrvatska teritorija, bilo je oko 213.000 Srba i 115.000 Hrvata. Mentalitet stanovništva uzet je kao jedan od činilaca presudnih za autonomnu Vojvodinu, iako se može govoriti o različitosti u mentalitetu Srbijanaca i Crnogoraca, Srbijanaca u raznim delovima Srbije, pa čak i samih Vojvodana. Vezanost Vojvodine za bivše austro-ugarske pokrajine je ovekovečavana, a u obrazlaganju teza još jednom istaknuto pitanje neslovenskih manjina. Dodeljivanje Srema Srbiji, sa njegovom većinom od 65% pravoslavnog stanovništva (srpskog), smatrano je opasnim, a njegovo ostavljanje u granicama

⁶⁶ AJ, 80–31–495; *Prijedlog za nacrt Ustava*, str. 236.

⁶⁷ AJ, 138–7–56(820).

Hrvatske prirodnim. Istovremeno, upozoravano je da bi vojvodanski Hrvati, Bunjevci i Sokci težili da se priključe Hrvatskoj. Manipulisano je neproverljivom i u tadašnjoj hrvatskoj i vojvodanskoj autonomnaškoj politici zloupotreblijavanom tvrdnjom da većina Jugoslovena u Vojvodini zahteva njen autonomni ili federalni status. Autonomna Vojvodina proglašena je srpskim interesom, a prećutano da bi takvim rešenjem, kao i u slučaju Bosne i Hercegovine, Srbi zarad sporazuma sa Hrvatima podneli težu žrtvu. Napokon, najprihvatljivijim rešenjem smatrana je autonomija Vojvodine, manje prihvatljivim njena podela, a apsolutno neprihvatljivim i rizičnim uključenje u srpsku saveznu jedinicu.

Slične, ali i neke druge stereotipe koristile su pristalice autonomnaškog pokreta, koje su se u okviru tzv. Vojvodanskog fronta zalagale za autonomiju Vojvodine, odnosno za takav njen status koji bi u budućoj reorganizaciji države bio ravnopravan drugim federalnim ili autonomnim jedinicama. Pokret je okupljao više političkih grupa – samostalne demokrate, demokrate Lj. Davidovića, radikale oko Glavnog odbora, deo zemljoradnika, članove HSS, katoličke klerikalce oko Blaška Rajića, članove i simpatizere KPJ... Bila je to heterogena politička skupina, institucionalno neizgrađena i nejedinstvena u mnogim pitanjima, a okupljena oko ideje autonomije pokrajine. Podeljena već u vreme postojanja »fronta«, mišljenja o njemu ostala su suprotstavljena do današnjih dana. Dok su, na primer, Čedomir i Jelena Popov u svojoj knjizi o autonomiji Vojvodine govorili o njegovoj minornosti i zanemarivanju srpskih nacionalnih interesa, Ranko Končar mu je davao mnogo veći značaj i bio sklon da upravo u takvoj politici pronade pokušaje spasavanja pokrajine za srpstvo.⁶⁸ Autonomnaški pokret je u osnovi imao ekonomsko i političko nezadovoljstvo, koje još uvek čeka svestrano i temeljito proučavanje. Njegovi zagovornici su insistirali na ekonomskoj eksploataciji Vojvodine, njenoj poreskoj opterećenosti, nedoslednoj agrarnoj reformi, »hordama« činovnika–došljaka iz Srbije, nepoverenju u domaće stanovništvo... U propagandi su obilato korištene cifre, raznovrsni podaci, procenti i broječna poređenja, kojima je »dokazivana« teza o eksploataciji, toliko često ponavljana i prenaplašavana da je vremenom postala deo političke svesti. U jugoslovenskoj historiografiji učinjeno je nekoliko istraživačkih napora da se pojasni ta strana istorije međuratne Vojvodine, ali stičemo utisak da je i to nedovoljno i da pravi rezultat ne možemo dobiti dok postojeća saznanja ne uporedimo sa slikom jugoslovenskog društva u celini, a cifre o visini poreza, hektarima, prinosima i srbijanskim žandarmima i načelnicima u pokrajini ne podvrgnemo dubljim analizama. Sve dotle, teza o svesnom ekonomskom iscrpljivanju Vojvodine u korist Srbije, pa i Jugoslavije, provlačiće se kao fantom i u političkoj svesti i u historiografiji.

Složili bismo se sa R. Končarom da je uzroke nezadovoljstva u Vojvodini, složene i raznorodne, najbolje sažeo M. Grol, uočavajući svu njihovu slojevitost. Govoreći o odnosu Demokratske stranke i njenog šefa prema severnoj pokrajini, kao i prilikama u njoj, on je kazao da za Vojvodinu, »koja je srbovala za sebe i za druge, Davidović u vremenu pre rata nije smatrao da treba srbovati više nego za druge... Veću brigu o Vojvodini kod Ljube Davidovića izazvao je razvoj prilika u njoj od Ujedinjenja«. Njegova »uzdanja... isto tako kao uzdanja Vojvodana, tu su bila razočarana. S jedne strane zato što ono što su režimi iz Beograda doneli nije bilo dobro, s druge strane zato što se Vojvodina nije pokazala otporna zlu. Sa nacionalnim idealizmom ni na jednoj strani tu nije išao stvarni smisao. Rdava

⁶⁸ Č. Popov–J. Popov, n. d., str. 25–31; R. Končar, n. d.; Videti i: B. Petranović–M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, str. 139–140.

uprava u rukama činovnika došljaka, čije su krivice upisane u greh Srbijancima, iako je statistika posle dokazala da Srbijanci tu nisu bili u većini, nerazumevanje prilika i naravi u jednoj složenoj sredini u kojoj se nije bilo lako snaći, pa jedna od najosetljivijih radnji – agrarna reforma – izvedena s nogu, isključivim i proizvodnim merilima, bez obzira na posledice ekonomske, najzad i orgije partija u tom novom poretku: sve je to doprinelo jednom teškom nesređenom stanju. Na tako bogato nadubrenom zemljištu korupcija je bujno rasla. Ali dok je u prvim, zlatnim godinama bilo hleba za one koji rade i za one koji krađu, u vremenu agrarne krize progledali su i oni koji su prve vesele godine proveli u zdravicama. Sa svojom jednoobraznom privredom i svojim visokim standardom života, svojim navikama na veće potrebe, Vojvodina je agrarnu krizu podnela teže nego drugi krajevi, koji su navikli na životarenje, na skomračenje, i svaki nepravedno uzet dinar Vojvođaninu se činio kao da mu se iz oka vadi. Nezadovoljstva su morala uzeti velike razmere.⁶⁹

Nekoliko godina kasnije, M. Grol je još jednom govorio o spletu nepovoljnih okolnosti u međuratnoj Vojvodini, istovremeno ukazujući i na problem neintegrisanosti srpske nacije u jugoslovenskoj državi. Po njegovom mišljenju, Srbe izvan Srbije je sve do ujedinjenja nosilo bezgranično poverenje u svoju nacionalnu državu. Posle stvaranja zajedničke države, oslobođene pokrajine razočarale su se u Srbiju, a Srbija u njih, zato što su »i jedna i druga strana svojim vrednostima u vremenu pred oslobođenjem obećavale... više nego što su iza oslobođenja jedna drugoj dale«. »Snaga pretkumanovske Srbije« bila je »uzidana izuzetnim pregnućem naroda u Srbiji toga istorijskog vremena, isto koliko živom svešću onih koji su, s one strane granice, upirali oči u Srbiju. Jedno je drugo duhovno krepilo. I tad je u stvari ujedinjenje bilo punije nego ono u jednoj državi«.⁷⁰

Osetljivost vojvodansko-srbijanskih odnosa ogledala se i u protivrečnom stavu »gradanske« Vojvodine prema »seljačkoj« Srbiji. Prema sećanju Dejana Medakovića, od V. Stajića je često slušao »jadikovke nad nesrećnim Servijancima i još nesrećnijom Vojvodinom koju zajašiše razni sumnjivi banovi, notaroši, sreski načelnici i ostali lakeji nemogućih, beogradskih režima«. »Sve su nam Servijanci pokvarili«, govorio je, »srozali nam Vojvodinu i ekonomski i kulturno, nemaju oni razumevanja za nas«. Radivoje Vrhovac, direktor Karlovačke gimnazije i predsednik Matice srpske (1920–1935), pitao je, međutim, šta se hoće sa tim »vojvođanerstvom« i dodavao: »Znamo dobro da smo bili kulturniji od Servijanaca, to bar nije nikakva tajna... Ali bez gedžinog opanka ostadosmo mi ipak pod austrougarskom čizmom«.⁷¹ Ovako izrazita razlika u mišljenjima trajala je decenijama, a tragovi joj se još i danas mogu naći.

Spletom takvih raznolikih okolnosti – istorije, tradicije, praktične politike, etničke strukture, ekonomije, emocija, navika i stanja svesti, vojvođansko pitanje je u krugu mnogih problema koji su potresali Kraljevinu Jugoslaviju bilo posebno složeno i delikatno. Njegovu moguće najosetljiviju stranu činilo je tadašnje nerazumevanje između dela političkih predstavnika Vojvodine i srbijanskih stra-

⁶⁹ M. Grol, *Čovek i političar*, »Spomenica Ljubomira Davidovića«, Beograd 1940, str. 38–40–41.

⁷⁰ M. Grol, *Iskušenja demokratije*, Beograd 1991, str. 76.

⁷¹ D. Medaković, *Efemeris*, knj. I, Beograd 1991, str. 235, 237. Dok je deo vojvođanske inteligencije lamentirao nad njenom »propašću« i »umiranjem«, Isidora Sekulić je pozivala na racionalno ponašanje i veru u budućnost, pitajući čemu panično stanje duhova, gubljenje nade i samorazorenje. Ipak, ostajala je u dilemi: »Ima li još, i koliko, žive Vojvodine u Vojvodini, ili smo njiva koju treba preorati i pustiti da spava« (Vojvođani o Vojvodini, Beograd 1928, str. 38–40).

naka. Tim vojvodansko-srbijanskim nesaglasjem koristilo se hrvatsko nacionalno vodstvo, pretvarajući autonomnaški pokret u sredstvo pritiska na Beograd. Odvajanjem severne pokrajine od Srbije odnos snaga između Srba i Hrvata bio bi korenito izmenjen, a Vojvodina u federalno preuređenoj državi samo prividno ravnopravna drugim jedinicama. Prevagom svojih rimokatoličkih stanovnika brzo bi, očekivano je, potpala pod uticaj Zagreba, ostvarujući ideju okupljanja bivših austro-ugarskih pokrajina oko Hrvatske.

Stav Beograda prema vojvodanskom pitanju uključivao je tri momenta: odnos prema ekonomskom stanju i raspoloženjima u pokrajini, odnos prema autonomnaškom pokretu i način rešavanja problema. Karakteristično je da su srpske političke stranke, koje su o mnogo čemu različito mislile, ovog puta pokazivale dodirne tačke, uključujući i najglavniju – apsolutno odbijanje zahteva da Vojvodina unutar Jugoslavije bude posebna jedinica.

U Beogradu nije poricano da Vojvodina ima razloga da bude nezadovoljna, naročito svojom ekonomskom situacijom i neispunjenjem sna o »Švajci na Dunavu«. O tome je govoreno na političkim zborovima, u partijskoj štampi, izjavama stranačkih šefova, partijskim dokumentima... Na osnovu poznate nam grade stičemo utisak da su priznanja grešaka počinjenih u politici prema Vojvodini najčešće poticala iz redova Demokratske stranke, čije je vodstvo pokazivalo stalnu zabrinutost za stanje na severu i jugu Srbije. Uočavajući poraz srpske politike na obe strane, demokrati su smatrali da su ta dva pitanja, za srpski narod podjednako važna, zahtevala ozbiljnije i promišljenije postupanje. Odbijajući da prihvati »odgovornost Srbije za grehe rdavih Srbijanaca«, njihov je partijski šef već 1927. godine na jednoj javnoj tribini sa gorčinom rekao kako su oduševljeni Vojvodani posle ujedinjenja pevali: »Prodao sam konja vranca/ Da dovedem Srbijanca«, a samo nekoliko godina kasnije: »Prodao bih oba vranca/ Da oteram Srbijanca«. ⁷² Za ime Lj. Davidovića i pitanje odnosa Vojvodina–Srbija vezana je još jedna gorka izjava, data u vreme petomajskih skupštinskih izbora 1935. godine. U obilaženju vojvodanskih gradova vlasti su mu svuda pravile smetnje, ne libeći se ni policijskih bajoneta. Među njihovim »rdavim predstavnicima... prednjačili su Srbijanci«. »Ne holi me što mi čine«, kazao je posle toga Lj. Davidović, »koliko me je stid za zemlju iz koje su«. ⁷³ Iste godine, partijski list demokrata pisao je o nezadovoljstvima Vojvodana »o kojima se nije vodilo računa«, raspoloženjima u pokrajini »rdavim iz mnogih uzroka«, »izuzetno nadraženom stanju duhova«, »ogrešenjima« centralnih vlasti... ⁷⁴

Ispred Radikalne stranke Miloš Trifunović je na samom kraju 1931. godine pisao Joci Laloševiću, radikalskom prvaku iz Sombora: »Vidim velike teškoće i nevolje ekonomskog karaktera u tome kraju i u celoj Vojvodini. Ove su nevolje svuda u našoj zemlji teške, ali su u Vojvodini zaceo najteže i najmučnije zbog oblika njene privrede. Ovakav život povećava državna administracija i njena grubost i krajnja neobazrivost...« ⁷⁵

Dajući svoje mišljenje o stanju u zemlji, Savez zemljoradnika je u jednom širem elaboratu iz 1932. godine govorio o otuđenju Srba »prečana« od Srbijanaca i stvaranju »prečanskog fronta«, kao posledici nedemokratskih režima. »Na-

⁷² M. Grol, *Čovek i političar*, str. 42.

⁷³ Isto, str. 44–45.

⁷⁴ *Narod*, 13. avgust 1935; *Izjava najuglednijih Vojvodana*, »Nova Evropa«, br. 2, 26. februar 1936, str. 53.

⁷⁵ Navedeno prema: R. Končar, n. d., str. 76.

stalo je odvajanje od Srbije«, smatrao je pisac elaborata Milan Gavrilović. »iako Srbija ni po čemu nije bila kriva, naročito ne srpski seljački narod«. ⁷⁶

Razumevanje osetljivosti vojvodanskog pitanja nije, međutim, bilo praćeno prihvatanjem ideje da pokrajina zbog svoje osobenosti bude jedna od jedinica preuređene Jugoslavije. Kada su u decembru 1932. predstavnici opozicionih vojvodanskih stranaka, predvođeni radikalima i samostalnim demokratama, doneli tzv. Novosadsku (Vojvodansku) rezoluciju, kojom su se solidarisali za Zagrebačkim punktacijama i istakli da »u budućem uređenju države, Vojvodina sa Sremom traži za sebe isti položaj, koji će imati ostale pokrajine«⁷⁷, radikali, demokrati i zemljoradnici bili su veoma nezadovoljni.⁷⁸ Sa istom osudom i odbijanjem u njihovim je strankama posmatran i docnije stvoreni Vojvodanski front. U Beogradu mu je, moguće i pod uticajem autonomaške propagande, pridavan veći značaj od onoga koji je imao, pa je i odnos prema njemu sadržavao oštar i nepopustljiv stav. Koliko je »opasnost« od njega bila stvarna, teško je proceniti. Zagovornici vojvodanske autonomije tvrdili su da pokret okuplja oko 90% Vojvodana, ubedivši u taj podatak i S. Votsona, koji ga je koristio u svom memorandumu. Na decembarskim skupštinskim izborima 1938. godine SDS je, međutim, kao prva stranka »fronta« dobila u Vojvodini samo 7.631 glas, a D. Bošković, njegov prvi čovek, izgubio je izbore u svom Pančevu, koje je čak smatrano njegovom »tvrdavom«. ⁷⁹ Ipak, autonomaški vojvodanski pokret je u Beogradu izazivao prmetnu zabrinutost, posebno zbog osetljivosti odnosa Vojvodina–Srbija i sprege »fronta« sa hrvatskim nacionalnim pokretom. Jedan od njegovih najčešćih kritičara bio je M. Grol – na konferencijama održanim u Vojvodini, ali i u drugim istupanjima i docnijim osvrtima. Po njegovim rečima, Vojvodanski front je stvarao privid da brani interese milion i po stanovnika, a ne velikih gazda čije je posede pogadao progresivni porez. Međutim, u spletu mnogih »rdavih okolnosti« – nacionalnih, verskih, manjinskih, žalbi na lošu upravu i probleme agrarne krize, nije bilo čudno što su se i jedini s razlogom nezadovoljni – »nesrećni pauperi bez zemlje – našli zajedno u toj neprijatnoj koaliciji nezadovoljnika svim i svačim. Iz tog negativnog pokreta, mobilisanog pod najprotivnijim pobudama«, smatrao je M. Grol, »nikakav pozitivan program nije mogao proizići«. ⁸⁰ Odbijajući tvrdnju S. Votsona da Vojvodina i Makedonija ne bi »išle sa Srbijom«, primećivao je da bi se i »najsrpskiji srezovi« opredeljivali za nezavisnost od Srbije ako bi mogli da sami sebi određuju porez, a deficite pasivnih krajeva ne snose prema svome bogatstvu. »Ali to ne znači«, dodao je, »da bi pošli sa Hrvatskom, kao što misli Vatson«. ⁸¹

U redovima beogradske građanske demokratske opozicije smatrano je da je mesto Vojvodine uz Srbiju, bez obzira na kojim će osnovama i u kom obimu biti izvršeno preuređenje države. Kao ideolog Demokratske stranke i uz Lj. Davidovića kreator njene politike, M. Grol je već u martu 1932, u privatnom pismu partijskom šefu, vojvodanski problem, kao i problem državnog uređenja, postavio na osnove kojih su se demokratii pridržavali sve do kraja Drugog svetskog rata. Po njegovom mišljenju, izjednačavanje pokrajinskih zahteva Vojvodine, Makedonije i Crne Gore sa hrvatskim zahtevima vodilo je u »nesporazume i kaos«.

⁷⁶ AJ, 80–32.

⁷⁷ Isto, 80–32–311. Više: R. Končar, n. d., str. 98–117.

⁷⁸ Više: isto, str. 118–146.

⁷⁹ Isto, str. 315–316.

⁸⁰ M. Grol, *Iskušenja demokratije*, str. 75.

⁸¹ M. Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Beograd 1990, str. 116.

Ako bi se Hrvati zadovoljili samoupravom, širom od postojeće i u kompetencijama i u garancijama, takva bi decentralizacija obuhvatila sve pokrajine. »Ali Hrvati to neće, i onda je apsurdno da se kompromis s njihovim zahtevima (u kojima je dobar deo izdvojenog nacionalnog i samodržavnog karaktera) uzima za bazu celokupne organizacije. Tražiti za Novi Sad isto što i Zagreb za sebe traži, bilo bi ponoviti u obrnutom smislu – pogrešku Vidovdanskog ustava, koji je položaj Zagreba hteo svesti na položaj Zaječara«. Uočavajući razliku u autonomnim pobudama i potrebama, M. Groj je predvideo formiranje dve vrste jedinica: velikih federalnih i u njihovom okviru manjih, regionalno samoupravnog karaktera. Po njegovim rečima, pravo samoopredeljenja odnosilo se na »individualisane kolektivite« i bilo »uslovljeno pomirenjem sa opštim okolnostima u kompleksu mehanizama državnih i međunarodnih«. A, »oko čega se i na čemu se«, pitao je, »zasniva taj kolektivitet u ovom slučaju, i gde se zaustavlja to pravo samoopredeljenja manjine Srba i Hrvata, a većine Madara, Nemaca i Rumuna u Vojvodini?«⁸²

Sušтина navedenog pisma ušla je u programsko opredeljenje Demokratske stranke, objavljeno u januaru 1933. u vidu »Pisma prijateljima« Lj. Davidovića. Demokrati su se njime izjasnili za stvaranje složene državne organizacije sa četiri »šira samovladanja«. Tri zajednice bile bi obrazovane oko »velikih nacionalno-kulturnih centara u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani«, a četvrta – Bosna i Hercegovina sa južnom Dalmacijom, »u prelaznoj zoni srpsko-hrvatskoj«. U njihovom okviru postojale bi manje samoupravne oblasti.⁸³ Projekat demokrata nije određenije govorio o granicama i nadležnostima saveznih jedinica, ali je ipak shvatano da bi interesi celine bili obezbeđeni, a srpski etnički prostor – sa izuzetkom Bosne i Hercegovine i srpskih krajeva u Hrvatskoj, zaokružen.

Mišljenju Demokratske stranke odgovarao je lični stav J. M. Jovanovića Pižona, čiji se Savez zemljoradnika nije javno izjašnjavao o modelu državnog uređenja. U jednoj od svojih beležaka on je zapisao da se slaže sa podelom države na četiri oblasti: Srbiju, Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Sloveniju. Šta je »Srbija« precizno je navedeno: »Vojvodina, Srem, Stara Srbija, Južna Srbija i deo nove Crne Gore, Peć kao i Sandžak.«⁸⁴ »Levo« stranačko krilo, tzv. zemljoradnička levica, predvodena D. Jovanovićem, imala je svoj projekat političke i ekonomske reorganizacije Kraljevine Jugoslavije. U dokumentu poznatom pod nazivom »Šesnaest tačaka«, formulisanom krajem 1931. i početkom 1932, izjasnila se za preuređenje države u federaciju na osnovu narodnosti. Ukoliko to žele, Slovenci i Hrvati dobili bi svoja nacionalna područja, s tim što bi »u naknadu za one Srbe koji ostaju među Hrvatima« srpskoj većini bio ostavljen »odgovarajući broj Hrvata koji se nalaze u Bosni, Sremu i Vojvodini.«⁸⁵ Iz ovoga se može zaključiti da je te pokrajine ili barem njihov veći deo zemljoradnička levica smatrala sastavnim delom srpskog nacionalnog prostora. U elaboratu »Zadaci nove vlasti« određenije se izjasnila za podelu državne zajednice na tri velike zemlje – srpsku, hrvatsku i slovenačku, u koje bi bile grupisane »razne naše pokrajine, prema slobodno izraženoj volji pojedinih zainteresovanih krajeva, a s obzirom na narodno-istorijske tradicije, geografske i ekonomske pogodnosti«. Dozvoljena je

⁸² B. Petranović–M. Zečević, *Jugoslavija 1918–1988, Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988, str. 338.

⁸³ AJ, 138–8–185; B. Petranović–M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam – Ideje i stvarnost*, str. 327–331.

⁸⁴ AJ, 80–32–243/248.

⁸⁵ Isto, 80–32–75/80; D. Jovanović, *Političke uspomene*, knj. II, str. 213–218; D. Jovanović, *Sloboda od straha, Izabrane političke rasprave*, Beograd 1991, str. 285–290.

mogućnost da se neka od velikih istorijskih pokrajina plebiscitom, »u dogovoru sa trima glavnim zemljama«, organizuje kao zasebna zemlja.⁸⁶ Da je time pomišljano i na Vojvodinu potvrdio je docnije i sam D. Jovanović, prema čijem je pisanju D. Bošković bio nezadovoljan navedenom mogućnošću, iako je zemljoradnička levica na srpskoj strani bila jedina koja je nije odbacivala. Pitao je: »Zašto plebiscit i zašto 'u dogovoru', to znači po pristanku 'glavnih'?«⁸⁷

Podudarno gledište demokrata i zemljoradnika na zahtev za autonomiju Vojvodine i njen status ravnopravan drugim eventualno formiranim jedinicama ispoljen je i prilikom sastanaka partijskih šefova i prvaka sa delegatima vojvodanske opozicije u avgustu 1935. U saopštenju koje je posle sastanka dao u svoje i u ime J. M. Jovanovića Pižona, Lj. Davidović je objasnio tok razgovora i dati odgovor. »O celoj toj radnji« da »Novi Sad... dobije ono što Beograd, Zagreb i Ljubljana« rečeno je da se shvataju »pobude, koje su pokrenule ovu akciju jednog dela Vojvodana«, te da se smatra »da Vojvodina kao jedna od privredno i kulturno najrazvijenijih pokrajina s razlogom traži pravo svoje samoupravne reči u poslovima i uređenju svoga kraja«. Međutim, zaključci koji su iz stanja u Vojvodini izvedeni nisu se činili »racionalni ni oportuni«. Demokrati i zemljoradnici su se slagali da bi idealno uređenje zemlje bila njena podela na deset samoupravnih pokrajina, komponovanih prema saobraćajnim, privrednim i kulturnim uslovima. Ali, te su težnje onemogućene »stvarnim stanjem koje traži drugo«, zato što se kao preduslov za zdrav život zemlje javlja »sporazumno rešenje hrvatskog pitanja«, koje se ne postavlja »kao samoupravno s ekonomsko-kulturnim pobudama, nego kao federalno, s pobudama nacionalno-političkim«. Hrvati su svoju jedinicu tražili »na bazi jednog nacionalnog individualiteta. Prema tome, ma koji stepen ostao kao poslednji za tu jedinicu, on ne može biti uzet kao obrazac za uređenje pokrajina, koje traže samoupravni život na čisto regionalnoj osnovi.

Zaključak je da Vojvodani treba sa strpljenjem i verom da ostanu disciplinovanani borci u udruženoj opoziciji za reforme ukupnog stanja u zemlji, koje će samo sobom automatski izmeniti jedan deo uslova pod kojim živi danas Vojvodina. Drugi deo – samoupravni život Vojvodine, rešiće se u sistemu koji reši odnos velikih jedinica; jer se već danas vidi, da te velike jedinice, uprkos nacionalnih veza, neće moći izbeći priznanje samoupravnog života svojim sastavnim delovima:

Kao što Novi Sad neće da mu sve dolazi iz Beograda, neće izvesno ni Split hteti da mu sve dođe iz Zagreba«.

Odbijanje vojvodanskih zahteva za autonomiju, čiji je problem svoden na »njegovu pravu meru«, ublaženo je naglašenim stavom o razumevanju raspoloženja u pokrajini: »Prema Vojvodini je učinjena nepravda«, rečeno je, »krivicom režima u Beogradu, i krivicom njenih rdavo izabranih predstavnika. Tražimo pravdu za nju u jednom uređenju u kome će tereti i obaveze biti ravnomoerno raspoređeni i raspoređeni odlukom u kojoj će biti uticajna reč same Vojvodine; ali tražimo pravdu za sve, kako bi nepodeljenim snagama izvojevali bolitak svima«.⁸⁸

Sušтина zaključka bila je, ipak, u beskompromisnom protivljenju ideji vojvodanske autonomije. Nijednim dokumentom ili izjavom vođstvo demokrata i zemljoradnika nije dozvoljavalo takvu mogućnost. Isto stanovište imali su i radi-

⁸⁶ AJ, 80–32–243/248; D. Jovanović, *Političke uspomene*, knj. II, str. 229–233.

⁸⁷ D. Jovanović, *Ljudi, ljudi...* str. 40.

⁸⁸ AJ, f. Centralni presburo (u daljem tekstu – 38), 38–94–226.

kali, koji su, iako u drugoj polovini 30-ih godina u neformalnom savezu sa demokratama i zemljoradnicima, u biti ostajali centralisti, nudeći za problem uređenja jugoslovenske države sistem širokih samouprava kao nekakvo srednje rešenje između centralizma i federalizma. Složna u stavu prema Vojvodanskom frontu i pitanju pripadnosti severne pokrajine, vodstva sve tri stranke nisu, međutim, javno reagovala na HSS-ovsko »osvajanje« Vojvodine. Zeleći sporazum sa V. Mačekom o državnoj celini i zajedničko srpsko-hrvatsko obezbeđenje njenih temelja, izbegavala su pokretanje delikatnih pitanja i prećutkivala širenje aktivnosti hrvatskog pokreta izvan prostora Savske i Primorske banovine.

O osiguranju srpskih nacionalnih interesa u Vojvodini otvorenije su govorili neki od sačuvanih vanstranačkih projekata i elaborata. Tako je, na primer, Đoko Perin, upravnik Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu, u Srpskom kulturnom klubu (SKK) u Beogradu održao predavanje o nacionalizovanju Vojvodine i Makedonije, u kojem je radi stvaranja srpske većine u Vojvodini predlagao nekoliko kombinovanih rešenja: preseljenje nacionalnih manjina, naročito Madara; stvaranje dve Vojvodine – velike južno-srpske i male severno-madarske; doseljavanja Srba iz Osječke, Požeške i Bjelovarske županije (jer oni za Srbe »znače gubitak, a za Hrvate teret, koji im nije najprijetniji«); doseljavanje pravoslavnih Srba iz Rumunije, a iseljavanje banatskih Rumuna i, na kraju, »železničku kolonizaciju«. Kada železnički službenici ne bi bili postavljeni iz Vojvodine, mislio je D. Perin, već dovođeni »iz naših etnički najjačih krajeva, nastalo bi stalno osvežavanje krvi. I kad bi se u službu primali samo najzdraviji momci od 24–28 godina, oženjeni i sa najmanje dvoje muške djece, upsjech bi bio veliki. Tako bi svake godine pritalo 400–500 naših porodica u Vojvodinu, koje bi sa svojom muškom djecom osiguravale priraštaj i osvežavanje krvi«. Jer, »i Vojvodina i Južna Srbija i suviše su važni krajevi za nas, da bi se moglo dopustiti da oстане u njima stanje koje se zateklo 1921. godine. Vojvodina je najkulturniji i najbogatiji kraj u državi, koji ima najbolje veze i najotvorenije puteve, željezničke i vodene. Na nju se naslanja prestonica. Vojvodina joj je privredno zaleđe i vojna odbrana sa sjevera«.⁸⁹

Sa ovako protivrečnim i suprotstavljenim srpsko-hrvatskim i unutarnjim srpskim interesima i stavovima dočekan je početak preuređenja Kraljevine Jugoslavije, pokrenut razgovorima Cvetković–Maček u proleće 1939. Proširujući postepeno hrvatske teritorijalne zahteve, šef HSS je za hrvatsku nacionalnu jedinicu na prostoru Vojvodine tražio granicu kod Šida, odnosno srpsko-hrvatsko razgraničenje linijom Ilok–Jamena. Sa preostatom Srema Vojvodina bi bila posebna jedinica ili deljena linijom Subotica–Ilok.⁹⁰ O istim predlozima obavješteno je i vodstvo Udružene opozicije (Radikalna i Demokratska stranka i Savez zemljoradnika), koalicioni partner na skupštinskim izborima 1935. i 1938. godine.⁹¹ Odbijajući da prihvati taj predlog, ono je sugerisalo stvaranje Krunskog saveta u kojem bi pod neposrednim rukovodstvom kneza Pavla na problemu preuređenja države radili predstavnici stranaka koje imaju »koren u narodu«.⁹² Beleške J. M. Jovanovića otkrivaju koja je područja Udružena opozicija smatrala srpskim etničkim prostorom. Odgovarajući na pitanje kneza Pavla o teritorijama »nudenim« V. Mačeku, šef Saveza zemljoradnika je odgovorio: »Niko od nas ni-

⁸⁹ D. Perin, *Nacionalizovanje Vojvodine i Južne Srbije*, AJ, 80–57; Arhiv VII, f. XVII, k–69, dok. 4, fas. 4.

⁹⁰ AJ, 80–32–55/56.

⁹¹ Isto, 80–32–19/20.

⁹² Isto, 80–32–18.

je ništa nudio, a naše je uvek bilo Vojvodina, Srbija, Južna Srbija, Crna Gora i Bosna jedno«. Na kneževa pitanja o Sremu, Dubrovniku i Bosanskoj krajini dao je isti odgovor.⁹³ Po njegovom mišljenju, srpska opozicija »nije bila ovlašćena od srpskog naroda da deli što je srpsko a što li hrvatsko«. ⁹⁴ Međutim, kada su pregovori između D. Cvetkovića i V. Mačeka zapali u krizu, a hrvatsko vodstvo za 8. maj zakazalo sednicu Sabora, Udružena opozicija se – izgleda strahujući od pogoršanja situacije, složila da vođa Hrvata bude obavešten »da je... gotova da u Krunskom savetu postavi ako do njega dode, i pitanja meritorna za sporazum Srba i Hrvata. Otprilike Unskom prugom do granice Primorske banovine i Bačka, s tim da se ispravi u pogledu donje Neretve u korist Srba...«. ⁹⁵

Dajući prednost sporazumevanju sa knezom Pavlom, V. Maček je 26. avgusta 1939. sklopio sporazum sa D. Cvetkovićem kao njegovim predstavnikom. Rezultat nagodbe – Banovina Hrvatska, stvorena je spajanjem Savske i Primorske banovine i više srezova iz drugih banovina: Dervente i Građačca iz Vrbaske, Travnika, Fojnice i Brčkog iz Drinske, Dubrovnika iz Zetske i Šida i Iloka iz Dunavske. Granice nisu bile konačne, jer je Sporazumom predviđeno da definitivni opseg Banovine bude utvrđen »prilikom preuređenja države«, uz uvažavanje ekonomskih, geografskih i političkih okolnosti. Tada bi iz pripojenih srezova bili izdvojeni »opštine i sela koji nemaju hrvatsku većinu«. ⁹⁶

Već u prvim tumačenjima Sporazuma hrvatsko nacionalno vodstvo i hrvatska štampa isticali su nekoliko činjenica važnih za shvatanje trenutnog stanja i docnije državno-pravne promene. Postignuto rešenje smatrano je privremenim i nepotpunim, kako u pogledu kompetencija hrvatske jedinice tako u pitanju njene teritorije, koja je prema pisanju »Hrvatskog dnevnika« predstavljala »minimum na koji hrvatski narod ima pravo«. ⁹⁷ Iste stavove, sa naznakom budućih potraživanja u oba smera, sadržavao je govor V. Mačeka održan na sednici Hrvatskog narodnog zastupstva 29. avgusta. Obraćajući se zastupnicima, vođa Hrvata je određivanje hrvatske teritorije označio kao prvu i najvažniju svoju misao. Nabrajajući šta su Hrvati »uzeli«, Sid i Ilok je nazvao delom Slavonije, dodajući da to rešenje nije konačno i da zavisi od toga hoće li »u novopreuređenoj državnoj zajednici« Bosna i Vojvodina biti autonomne ili ne. ⁹⁸

Ovim su postavljene osnove docnijih teritorijalnih zahteva, dati uslovi od kojih će zavisiti i obeležena područja na koja će se odnositi. Hrvatska će, isticao je »Hrvatski dnevnik«, »biti onako velika, kako je veliku hoće narod... Niko neće biti prisiljavan« da u nju ulazi... ali se takođe nikome ne smije braniti da pripadne Hrvatskoj... Pri tome naročito mislimo na Bosnu, Bačku i Baranju, gdje će tamošnji narod trebati pitati i poslušati njegovo mišljenje o tome kamo želi ići. ⁹⁹ Prema pisanju istog lista, koji je odražavao zvanične stavove hrvatskog vodstva, ako bi bilo postavljeno pitanje istorijske celovitosti Bosne, isto bi stanovište moralo biti uzeto i u pitanju celovitosti Trojednice, koja obuhvata i »cijeli istočni Srijem sve do Zemuna«. ¹⁰⁰

⁹³ Isto, 80–32–5.

⁹⁴ Isto, 80–32–55/56.

⁹⁵ Isto, 80–32–24.

⁹⁶ *Politika*, 27. avgust 1939.

⁹⁷ *Hrvatski dnevnik*, 29. avgust 1939.

⁹⁸ *Glasnik*, br. 9, Split septembar 1939; M. Glojnarčić, *Borba Hrvata*, Zagreb 1940, str. 347–350.

⁹⁹ *Hrvatski dnevnik*, 24. oktobar 1939; M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941–1943*, Beograd 1988, str. 55.

¹⁰⁰ *Hrvatski dnevnik*, 4. novembar 1939.

U zauzimanju hrvatskog stava o budućim granicama Hrvatske važnost su imali i neki drugi činioци. Prilikom sklapanja Sporazuma, kao i u njegovim tumačenjima, naglašavano je da je polazni princip u stvaranju Banovine Hrvatske bio etnički, odnosno brojna premoć Hrvata na dobijenoj teritoriji. Unošenjem uslova o ekonomskim, geografskim i političkim okolnostima pri definitivnom razgraničenju najavljeno je njihovo uporedno korišćenje ili isticanje bilo kojeg od njih, zavisno od sreza ili oblasti koja bi bila tražena. Mogućnosti teritorijalnih potraživanja postajale su time veoma široke. »Ekonomski i geografski momenti, da i ne govorimo o nacionalnim momentima, traže korekturu teritorija u korist Hrvatske«, pisao je »Hrvatski dnevnik«, a takođe zagrebački list »7 dana« zapažao kako je »bez žitorodnih krajeva Banata, istočne Hrvatske i rudarskih krajeva Bosne, otežano rešenje pitanja takozvanih pasivnih krajeva«. ¹⁰¹

Primenjeni na Vojvodinu, navedeni principi dozvoljavali su dva rešenja – njenu autonomiju i podelu između srpske i hrvatske strane. Koja je bila prava opcija Hrvata, teško je zaključiti. Isticane su obe, jer su i jedna i druga odgovarale ciljevima hrvatskog nacionalnog pokreta i imale svoje zagovornike. Osim toga, zalaganje za autonomiju pokrajine nije obavezivalo hrvatsko vodstvo, tim više što je bilo poznato koliko joj se Beograd protivi, što ju je činilo malo verovatnom. U »odbrani« vojvodanske autonomnosti korišteni su mnogi stereotipi, među kojima su najčešći bili oni o ekonomskom iscrpljivanju u korist Srbije, pravu domaćeg stanovništva da samo odlučuje o svom državno-pravnom položaju, osetljivosti pitanja nacionalnih manjina, posebno neslovenskih... Istorijsko pravo Srbije na Vojvodinu potpuno je negirano, a nasuprot isticano kako je ta oblast bila »sastavni dio hrvatsko-ugarskog kraljevstva«. ¹⁰²

Iznoseći uporedo ideju autonomije Vojvodine i mogućnost njene podele, vodstvo HSS je na prostoru pokrajine razvijalo široku aktivnost, posebno među bačko-baranjskim Bunjevcima i Šokcima čije je hrvatstvo dokazivano i naglašavano. Otvaranjem pitanja o budućnosti Vojvodine i pod uticajem snažne propagande ova se etnička skupina polarizovala. Grupa oko somborskog advokata dr Grge Vukovića izjašnjavala se za autonomiju pokrajine uz osiguranje ravnopravnosti Srba i Hrvata. Pristalice subotičkog senatora Josipa Vukovića-Đida, dr Mihovila Kataneca i monsinjora Blaška Rajića, pak, zahtevale su da se Baranja i deo Bačke sa Suboticom pripoje Banovini Hrvatskoj. I za jednu i za drugu skupinu bila je, međutim, kako je primećivao »Obzor«, »mjerodavna odluka dra Mačka«. ¹⁰³ Među Bunjevcima je postojala i struja koja je naglašavala svoje jugoslovenstvo i okrenutost Beogradu, ali, čini se, bez većeg uticaja.

U borbi za političko-nacionalno pridobijanje Bunjevaca i Šokaca »Hrvatski dnevnik« je pisao da su to »čisti Hrvati«. Jer, »i jezik (ikavsko narečje) i vjera i nošnja i običaji i gospodarenje i mentalitet i tjelesna konstrukcija sve to dokazuje i pokazuje, da su oni isječak iz hrvatskog narodnog stabla, koje se sa svojstvima, karakterističnim za Hrvate, očuvalo stolicima i pod dugom tudinskom upravom«. ¹⁰⁴ U martu 1940. u Subotici je pripreman veliki zbor Hrvata Bačke i Baranje, na kojem je trebalo da govori i J. Krnjević, sekretar HSS. Očekivano je donošenje odluke o pripajanju ovih krajeva Banovini Hrvatskoj, te je za isto vreme planirana i srpska protivmanifestacija. Prema docnijem svedočenju M. Trifunovića, »srpski deo vlade se uplašio i poznata je stvar, da je taj deo dao novac i

¹⁰¹ Isto, 23. april 1940; AJ, 38–433–585.

¹⁰² 7 dana, 25. februar 1940.

¹⁰³ Obzor, 21. mart 1940.

¹⁰⁴ Hrvatski dnevnik, 20. jun 1940.

poručeni zasebni vozovi, nabavljene na hiljade karata da dovede srpski svet iz cele Bačke u Suboticu na taj zbor Bunjevaca. Posigurno bi pala krv i vlada se uplaši i odrekne zbor«. ¹⁰⁵

Odgadanje »narodnog sabora Hrvata Bačke i Baranje« izazvalo je »veliko nezadovoljstvo« ¹⁰⁶, kojeg su pratile druge propagandno-političke akcije. Mesec dana kasnije, u Zagrebu je sa »opštom pažnjom« i »srdačnom i opštom dobrodošlicom« dočekana delegacija Hrvata iz Bačke i Baranje, predvođena J. Vukovićem-Đidom, koju su primili hrvatski ban I. Šubašić, nadbiskup Stepinac i V. Maček. U razgovoru sa delegacijom vođa Hrvata je, prema pisanju novina, rekao kako se pitanje Bačke i Baranje ne može »preko kolena prelomiti«, ali i da su želje Hrvata iz Bačke i Baranje istovetne željama Hrvata u Boki Kotorskoj i Tuzli. »To je želja – no drugo je ono što se može«, kazao je. »Kako bi izgledale u budućnosti granice Hrvatske ako hoće da postoji Jugoslavija, onde gde god ima Hrvata mora im biti kao i u Banovini Hrvatskoj. Pre osam meseci bilo je i u Hrvatskoj kao kod vas, ali borbom i mudrom politikom to smo izmenili, pa ćemo ako Bog da, izmeniti i prilike kod vas u Vojvodini«. ¹⁰⁷

Reči V. Mačeka odgovarale su onome što su HSS-ovski ministri dr Josip Torbar i dr Bariša Smoljan, kao i senator dr Ivan Pernar, poručivali Hrvatima na konferencijama u Somboru, Subotici i drugim bačkim i baranjskim mestima – da se o njima »neće odlučivati bez njihova pitanja i da hrvatski narod u banovini Hrvatskoj vodi o njima računa«. ¹⁰⁸ Ta su obećanja, međutim, bila u suprotnosti sa stavom subotičkih »Bunjevačkih novina«, koje su povodom odlaska bunjevačko-šokačke delegacije u Zagreb pisale kako su i Zagreb i Beograd podjednako »naši«, a i Srbi i Hrvati »braća«. Bunjevci, pak, ne treba da se stide »svog čestitog imena«, kao što treba da znaju »da svi naši prirodni, privredni, ekonomski, saobraćajni, industriski, nacionalni i rečni putevi vode preko Novog Sada ka Beogradu«. Samo u zajednici sa Srbima oni na severu Vojvodine čine nacionalnu većinu. Delegacija je podsećana na oslobođenje Subotice, uz primedbu da bez »oslobodilačke i herojske srpske vojske« njeni članovi ne bi »bez pasosa« puštovali na »Bunjevački dan u Zagreb«. ¹⁰⁹

Jedinstvo Hrvata iz Banovine Hrvatske i Vojvodine u Zagrebu je naglašavano u mnogim prilikama. Kada je krajem septembra 1940. V. Maček konferisao sa narodnim zastupnicima iz »istočnih krajeva Banovine Hrvatske«, među njegovim sagovornicima su se prirodno našli poslanici iz Iloka, Šida, Vukovara i Zupanje, čiji su srezovi bili u pomenutim granicama, ali i J. Vuković-Đido iz Subotice i dr Petar Gvozdić iz Sremske Mitrovice. ¹¹⁰ Upravo na području istočnog i zapadnog Srema HSS je bila naročito aktivna. U novembru 1939. u Rumi je osnovana dotle nepostojeća organizacija HSS za istočni Srem, čijoj je konferenciji narednog meseca prisustvovao B. Smoljan ¹¹¹; u Iloku i Šidu su se pojavile Hrvatska seljačka i Hrvatska građanska zaštita, šireni su ogranci Seljačke i Gospodarske sloge, organizacija »Zemlja« bavila se doseljavanjem

¹⁰⁵ *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije*, knj. III, dok. 354, str. 70–86 (pohranjeno u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu); objavljeno u: *Jugoslavenske vlade u izbeglištvu 1941–1943*, knj. I, priredio B. Krizman, Beograd–Zagreb 1981, dok. 244, str. 447–448.

¹⁰⁶ *Jutarnji list*, 9. mart 1940.

¹⁰⁷ *Vreme*, 14. april 1940.

¹⁰⁸ *Obzor*, 14. februar 1940.

¹⁰⁹ *Bunjevačke novine*, 13. april 1940 (navedeno prema: »Vreme«, 14. april 1940).

¹¹⁰ *Politika*, 1. oktobar 1940.

¹¹¹ *Srem*, br. 93, 22. decembar 1939.

Hrvata iz pasivnih krajeva u Slavoniju, Bačku i Srem, u Vukovaru je u decembru 1939. počeo da izlazi »Srijemski Hrvat«, organ HSS u Sremu... »Seljački dom«, »glavno glasilo hrvatske seljačke politike«, opširno je i na prvoj stranici pisao o skupštini HSS održanoj u Šidu u aprilu 1940, kojoj je organizovano prisustvovalo »seljčtvo od Zemuna, Mitrovice, Iriga, Županje, Stare Pazove, Iloka, Vukovara i Vinkovaca«, dovoženo »posebnim vlakovima« od Zemuna, Županje i Vinkovaca. Na zboru kod »grko-katoličke crkve« govorio je J. Krnjević, po čijim je rečima Hrvatska »dobila ono, što nije imala od pamtivjeka«. ¹¹²

U istom broju, na istoj strani, list je objavio pesmu »Želja iz Srijema«, koju mu je poslao Miško Kiš, »seljački mladić«, a koja glasi: »Oj Mačeku, ja Ti pozdrav šaljem/ a i banu dužan ne ostajem./ Ovo pišem pozdravljam vas eto./ sretno bilo djelo započeto!/ Zato pišem stihove ja ove/ što želimo iz Stare Pazove/ da Hrvatsku uredite tako/ neka bude zadovoljan svatko/ zadovoljno i mlado i staro/ neka svaki ima riječ i pravo!/ Uzmite nas pod okrilje vaše/ bilo srđce zadovoljno naše./ Neke svuda vlada i red i pravica /nasred Save neku je granica...« (istaknuto u originalu – M. R.). ¹¹³

Slične agitacije bile su brojne, pogotovo u manjim listovima i lokalnim sredinama. Prema »Hrvatskom listu«, u Vojvodini je živelo 200.000 Hrvata. ¹¹⁴ »Srijemske novine« su tvrdile da u Sremu živi 213.398 Hrvata sa »asimiliranim Madarima i Nemcima« i 218.883 Srbina sa »srbiziranim Rumunima, Rusinima, Bugarima, Vlasima, Grcima i Ciganima«. ¹¹⁵ Prisutnost Srba u Vojvodini »Hrvatska straža« svela je na 20%, ¹¹⁶ a »Hrvatski dnevnik«, koji se najčešće čuvao prizemnosti, na 395.000. ¹¹⁷ Jedan predizborni proglas, štampan ćirilicom, a širen u vreme opštinskih izbora u Banovini Hrvatskoj 1940. godine, obraćao se svim »Srijemcima« u Šidu, Ilincima i Bačincima kao Hrvatima pravoslavne vere: »Primjećujemo svim Hrvatima pravoslavne i kat(oličke) vjere da će samo tim glasovanjem dokazati da su svi Srijemci za naš lijepi Zagreb i Slobodnu Hrvatsku, a ne za Beograd«. ¹¹⁸

Početak preuredjenja Kraljevine Jugoslavije, stvaranje Banovine Hrvatske i izjave vodstva hrvatskog nacionalnog pokreta o proširenju i produbljenu Sporazuma doveli su do vrhunca srpsko-hrvatski spor oko oblika državnog uređenja, a među Srbima izazvali nacionalno-političko vrenje. Dalja hrvatska traženja sudarila su se sa preovlađujućim srpskim zahtevom da »treća jedinica« (srpska) bude obrazovana pre skupštinskih izbora i na celokupnoj teritoriji izvan hrvatske i slovenačke banovine. Izražavajući nezadovoljstvo zbog donetih rešenja, Srbi su u pitanju najspornijih oblasti (Vojvodine i Bosne i Hercegovine) koristili istorijske i etničke argumente. Čini se da su ovi drugi, sa preciznim statistikama, barem kada je o Sremu bila reč, imali veću težinu. Proučavajući brojnost narodnih skupina širom Kraljevine, Mihailo S. Radovanović je u nizu članaka objavljivanih u »Srpskom književnom glasniku« tokom 1939–40. godine utvrđivao etnička stanja gotovo svih njenih delova. Pored mnogih drugih njegovih zapažanja, za Srem je, kao i za neke druge krajeve, posebnu važnost imala brojčano potvrđena nepodu-

¹¹² *Seljački dom*, br. 16, 18. april 1940.

¹¹³ Isto.

¹¹⁴ Navedeno prema: *Slavonija*, 13. mart 1940.

¹¹⁵ Navedeno prema: *Srpski glas*, br. 2, 23. novembar 1939.

¹¹⁶ *Hrvatska straža*, 23. april 1940.

¹¹⁷ *Hrvatski dnevnik*, 20. februar 1940.

¹¹⁸ AJ, 38–93–225.

darnost verske i nacionalne pripadnosti, karakteristična u tri od pet sremskih srezova koji su pripali Banovini Hrvatskoj.

Podaci prema popisu od 31. marta 1931.

Mesto	pravoslavni	rimokatolici	ostale veroispovesti
Ilok	12.985	11.674	5.180
Šid	15.574	14.211	4.568
Vukovar	20.200	22.695	4.441

Mesto	Srbi	Hrvati	Slovinci	Mađari	Nemci	Česi i Slovaci	ostali
Ilok	12.745	6.987	87	2.279	3.136	4.167	438
Šid	15.383	11.821	22	301	3.075	989	2.768
Vukovar	19.640	12.133	96	4.977	7.415	139	2.936

Prema istim proučavanjima, na području celog Srema živeo je 446.871 stanovnik: 212.921 (47,64%) Srbin, 115.184 (25,77%) Hrvata, 1.826 (0,40%) Slovenaca i 116.940 (26,16%) ostalih. Srbi su činili većinu stanovništva u srezovima Ilok, Šid, Vukovar, Zemun, Sremska Mitrovica, Irig, Ruma i Stara Pazova, kao i u gradovima Zemun, Sremska Mitrovica i Sremski Karlovci. Hrvatsku većinu stanovništva imali su vinkovački i županjski srez i gradovi Vukovar, Vinkovci i Županja.¹¹⁹ U celoj Vojvodini sa istočnim Sremom, na teritoriji koja je preostala posle stvaranja Banovine Hrvatske i postala predmet pogađanja, krajem 1939. godine živelo je 1.717.500 stanovnika: 772.000 (45,0%) rimokatolika, 732.800 (42,7%) pravoslavnih, 165.750 (9,6%) evangelista i 46.950 (2,7%) pripadnika ostalih veroispovesti.¹²⁰

U raspravu o budućem položaju Vojvodine kao celine, ali i pojedinih njenih delova, na srpskoj strani su se među prvima uključili oni koji su sporazumom već bili pogodeni. Uzdajući se u odredbu o izdavanju iz sastava Banovine Hrvatske onih srezova koji nemaju hrvatsku većinu, Srbi vukovarskog sreza doneli su početkom novembra 1939. rezoluciju kojom su zahtevali odvajanje sreza od Banovine Hrvatske i pripajanje Dunavskoj. Podnoseći taj zahtev, 38 predstavnika iz 15 pravoslavnih crkvenih opština (Vukovara, Borova, Trpinje, Vere, Bobote, Bršadina, Ostrva, Opatovca i Sotina, Gaboša, Markušice, Negoslavaca, Pačetina, Mikluševca i Čakovaca, Marinaca i Palače) naveli su, obrazlažući svake ponaosob, istorijske, geografske, komunikacijske, ekonomske, političke i statističke razloge.¹²¹ U pismu koje je uz rezoluciju dostavljeno ministru vojske i mornarice generalu Milanu Nediću istakli su »da se od njega očekuje da na na-

¹¹⁹ M. S. Radovanović, *Jugoslavija – geografsko-statistička i etnografska studija o broju Srba i Hrvata*, SKG, br. 7, 1. decembar 1939, str. 420–425.

¹²⁰ M. S. Radovanović, *Stanovništvo Dunavske banovine*, str. 387.

¹²¹ AJ, 37–9–51 (733–734).

dležnim mjestima bude pobornik i tumač njihovih potreba i želja, jer su ideali za koje su se borili i žrtvovali, političkom podjelom iz avgusta 1939. teško pogodeni.¹²²

Rezoluciji Srba vukovarskog sreza pridružili su se i Srbi iz Šida, koji su 10. novembra 1939. I. Šubašiću i V. Mačeku uputili protest zbog pripajanja šidskog sreza hrvatskoj jedinici i zahtev da bude vraćen Dunavskoj banovini.¹²³ Istovremeno, u Šidu je počela akcija za osnivanje pododbora SKK, čija je osnivačka skupština održana u januaru 1940, uz prisustvo predstavnika iločkog, mitrovačkog, rumsčkog, vukovarskog i vinkovačkog sreza.¹²⁴ Slične akcije povedene su i u Vinkovcima, Zemu, Sremskoj Mitrovici i Vukovaru, koji je povodom postavljanja novih crkvenih zvona posetio patrijarh Gavriilo.¹²⁵

Po mišljenju uredništva »Srpskog glasa«, lista SKK, srpsko-hrvatski sporazum trebalo je da bude postignut na određenim principima – etničkim, istorijskim, privrednim ili geografskim, »ali za celo područje na kome žive Srbi i Hrvati.¹²⁶ Prilikom pregovora o Sporazumu Hrvati su izvan Savske i Primorske banovine tražili svaki srez sa katoličkom većinom, a gde je nije bilo pozivali se na istorijsku tradiciju i geografsku povezanost. Tako je Banovina Hrvatska dobila Sid i Ilok u kojima su Hrvati i katolici u manjini. »Ta dva sreza trebala su novoj banovini kao očigledna veza za dalje aspiracije«, zaključivao je prof. Vladimir Čorović.¹²⁷

Dajući svoje mišljenje o granicama srpskog etničkog prostora, »Srpski glas« je isticao kako je »srpska Otadžbina svugde gde god je Srba, od Subotice do Dalmatinskog Kosova kraj Šibenika, i od Sušaka do Devdelije.«¹²⁸ »Jer ako su Srbija i Crna Gora srpske, ništa manje srpska nije ni Vojvodina, ni Bosna i Hercegovina, ni Lika, ni Dalmacija, ni ma koji drugi srpski kraj.«¹²⁹ U odbrani tih krajeva, pa i Vojvodine, dizan je glas protiv osporavanja njenog »srpskog karaktera«,¹³⁰ pokušaja hrvatskih listova da veštački smanje broj Srba u Sremu¹³¹ i nastojanja J. Vukovića Đide da nacionalne manjine u pokrajini pridobije za priključenje Hrvatskoj.¹³² U polemici sa dr Rudolfom Bičanićem oko njegove knjige »Ekonomski podloga hrvatskog pitanja« »Srpski glas« je pisao kako on »kao ekonomist... zna da su sve bogate zemlje srpske zemlje« i među njima naveo i Vojvodinu, potencirajući time ekonomsku stranu zainteresovanosti Zagreba.¹³³

Od navedenih mišljenja SKK i njegovog lista nije bila daleko ni većina srpskih građanskih stranaka, iako u svojim javnim istupanjima nije bila tako radikalna. Nezavisno od programskih opredeljenja za federalizam ili neku od varijanti decentralizacije, srpske stranke su se slagale u nepristajanju da Vojvodina bude deljena ili obrazovana kao posebna jedinica, ali i u prihvatanju činjenice da dotadašnja politika prema njoj mora biti korigovana davanjem samoupravnih

¹²² M. Bjelajac, *Pismo ministru vojnom*, NIN, 25. oktobar 1991.

¹²³ *Srpski glas*, br. 1, 16. novembar 1939.

¹²⁴ Isto, br. 10, 18. januar 1940; »Srem«, 9. februar 1940.

¹²⁵ *Srpski glas*, br. 1, 16. novembar 1939; Isto, br. 18, 14. mart 1940; *Srem*, 17. novembar 1939; Isto, 5. april 1940.

¹²⁶ *Sporazum ili nesporazum*, »Srpski glas«, br. 12, 1. februar 1940.

¹²⁷ V. Čorović, *Pitanje državnog preuređenja*, Isto, br. 2, 23. novembar 1939.

¹²⁸ M. M., *Gde god je Srba – tu je Srbija*, Isto, br. 5, 14. decembar 1939.

¹²⁹ S. M. Drašković, *U Srbiji nema mesta srbovanju*, Isto, br. 27, 16. maj 1940.

¹³⁰ D. D., *U znaku pokreta*, Isto, br. 15, 22. februar 1940.

¹³¹ V-mir, *Čudnovate statistike*, Isto, br. 7, 28. decembar 1939.

¹³² *Protivrpski blok*, Isto, br. 14, 15. februar 1940.

¹³³ *Srbi u Hrvatskoj*, Isto, br. 13, 8. februar 1940.

prava. U brojnim stranačkim izjavama o pitanju budućeg statusa Vojvodine često nije bilo razlike u mišljenjima između radikala u vladajućoj Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici, radikala oko Glavnog odbora iz opozicije, demokrata, »integrainih Jugoslovena« u Jugoslovenskoj nacionalnoj stranci... Otuda je i »Obzor« tražio da se povodom nekolicine govora ministara Nikole Bešlića i Jevrema Tomića razjasni predstavljaju li »službeno mišljenje srpskog dijela JRZ, kad poriču hrvatstvo bunjevačkih Hrvata i govore, da je Vojvodina isključivo srpska zemlja i da ona mora u cjelosti ući u srpsku jedinicu«. ¹³⁴

Prateći aktivnost srpskih stranaka, hrvatska štampa se najčešće sporila sa M. Grolom, čiji su demokrati u krugu srpskih političkih partija najargumentovnije kritikovali Sporazum i sa najrazradenijim ličnim programskim stavom. Već u svojim prvim, iako opreznim i umerenim ocenama onoga što je akt od 26. avgusta donco, postavili su i pitanje Vojvodine, navodeći pokušaje pokretanja vojvodanskog fronta kao jednu od akcija »koje idu na raštrojavanje srpskog terena«. ¹³⁵ Pooštravajući sud i u tonu i u sadržaju i definitivno se određujući prema Sporazumu i pravcu daljeg preuredenja, u novembru 1939. istakli su zahtev da sva preostala »neraspoređena teritorija« – izvan Hrvatske i Dravske banovine, uđe u srpsku jedinicu. »Pokreće se i pitanje Šokaca i Bunjevaca kao Hrvata kao takvih u većini izjašnjenih i organizovanih u H.S.S.«, rečeno je u njihovom elaboratu. »Postavlja se pitanje Vojvodine. Tu kao i na drugim stranama regionalni zahtevi potsticani s leva i desna, izlaze iz okvira oblasnih samouprava«. ¹³⁶

Stav Demokratske stranke pojašnjen je potom u više istupanja M. Grola, koji je u februaru 1940. nasledio preminulog Lj. Davidovića. Na sastanku sa pristalicama stranke u Novom Sadu, održanom posle sličnih konferisanja u Subotici i Senti, on je naglasio da je u trenutku raspravljanja »o priznanju preostalog trećeg dela kao srpske jedinice... težište celog tog pitanja u Bosni i Vojvodini«. Vojvodina je, po njegovim rečima, morala »ostati srpska« zbog prirodnog, geografskog i saobraćajnog kontinuiteta, uslova za privredni razvoj i vezanosti sa ostalim srpskim pokrajinama. U okviru srpske jedinice imala bi, kao i drugi krajevi, svoju samoupravu, jer o centralizmu »ne može biti više reči«. Govoreći o mnogim segmentima vojvodanskog pitanja, M. Grol je isticao potrebu »da Srbi budu složni«, a Hrvate iz Zagreba podsećao da su političku akciju među Bunjevcima u Bačkoj počeli da »razvijaju... tek kad im je srpska vojska prokročila put i otvorila vrata«. ¹³⁷

Kako je njegovo istupanje izazvalo reakcije hrvatske štampe, u kojima je »Obzor« pisao da je »teško ustanoviti« ko je »veći šoven« – M. Grol ili V. Čorović ¹³⁸, ponovo je dao izjavu o Bosni i Vojvodini, insistirajući na istorijskim, nacionalnim, privrednim i geografskim vezama Srbije i Vojvodine kao srpske pokrajine. Još jednom je dotakao i pitanje Bunjevaca, rekavši da su Srbi »dinamizmom života privrednog i kulturnog koji tu neodoljivo nadire od Skoplja, Niša, Kragujevca, Beograda i Novog Sada... svojoj sabrači Bunjevcima i Šokcima, zvali se oni tako ili Hrvati, efikasniji naslon u

¹³⁴ *Obzor*, 14. februar 1940.

¹³⁵ *Pravda*, 18. oktobar 1939.

¹³⁶ *Demokrati o današnjem stanju u zemlji*, Beograd 1939, str. 10.

¹³⁷ *Politika*, 13. februar 1940.

¹³⁸ *Obzor*, 14. februar 1940.

borbi za opstanak nego braća iz Zagreba. Isto tako kao što je Zagreb bliži srpskim gradovima u Hrvatskoj«. ¹³⁹

Da Demokratska stranka neće pregovarati o pitanju pripadnosti Vojvodine i njenom mestu u preuređenoj Kraljevini, M. Grol je potvrdio i u velikom govoru održanom u Novom Sadu, na komemoraciji Lj. Davidoviću u aprilu 1940. Docije su često citirane njegove tadašnje reči da srpski narod liniju Dunav–Morava–Vardar »oseća kao kičmu svog nacionalnog organizma«, a Vojvodinu kao njegov »nerazlučni deo«. Jer, »za druge Vojvodina je pitanje srezova, za Srbe pitanje nacionalnog bića«. U istom govoru upozorio je »da ime i sudbina Vojvodine ne mogu ući u onu torbu transakcija, s kojom manjinske partije torbare po Beogradu«. ¹⁴⁰ Bila je to opomena, naročito Mađarima i Nemcima, da se ne mešaju u srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine.

Sa stavovima Demokratske stranke slagale su se u suštini i druge srpske političke partije. ¹⁴¹ Od tih preovlađujućih srpskih gledišta odstupao je samo deo vojvodanskog krila SDS u kojoj je došlo do većih polarizacija. Stranačko vodstvo u Zagrebu, na čelu sa Srđanom Budisavljevićem, napustilo je raniji stav o federalizaciji Jugoslavije na istorijsko-pokrajinskim načelima, usvojivši uzeti narodnosni princip. I dok je grupa vojvodanskih samostalaca oko Aleksandra Moča prihvatila novu stranačku orijentaciju, a deo članova se čak opredeljivao za SKK ¹⁴², prvi čovek autonomaškog pokreta D. Bošković i dalje je sa svojim pristalicama zahtevao stvaranje posebne vojvodanske jedinice. ¹⁴³ Upravo je taj politički krug dr Stojan Dedić, bivši predsednik udruženja Vojvodana u Beogradu, upozoravao na nekoliko činjenica. Po njegovim rečima, »hrvatski partikularizam, koji je trebao da bude glavni saveznik Vojvodanstva, shvatio (je) Vojvodinu kao značajnu monetu za svoje potkusurivanje s beogradskim režimom. Dok je Vojvodanski pokret vodio autonomašku politiku, izdvajajući se iz srpske celine, dotle je njegov hrvatski partner vodio velikohrvatsku politiku. Prema tome ideološka disharmonija između te dve politike je bila očevidna, i moglo se očekivati, da će je i nosioci Vojvodanskog pokreta, najzad, uočiti. Ali to se sve dosad nije desilo. No osim ove ideološke razlike postojala je još jedna krupna razlika između ta dva pokreta: Hrvatstvo je sa političkog gledišta bilo nesravnjeno jače nego novopostavljeno Vojvodanstvo. Prema tome pobornici Vojvodanstva su morali pri svojoj kalkulaciji to uzeti u obzir, i na zagrebačke punktacije nisu smele slediti vojvodanske punktacije. Posledice ove političke omaške nisu izostale; one su dobile svoj epilog u stvaranju samostalne Banovine Hrvatske. A što se tiče Vojvodine, ona, prema projektu hrvatskih partikularista, treba ili da se deli između srpske i hrvatske jedinice, ili da u njoj dominira hrvatsko-katolička grupa-cija. Dakle, treba da dođe sve drugo, samo ne ono što su nosioci Vojvodanskog pokreta obećavali našoj javnosti«. ¹⁴⁴

¹³⁹ *Politika*, 15. februar 1940. Odgovarajući M. Grolu, »Hrvatski dnevnik« je pisao da »vojvodanski Hrvati neposredno graniče s Hrvatskom, dok se za Srbe iz Hrvatske ne može kazati, da neposredno graniče sa Srbijom« (»Hrvatski dnevnik«, 16. februar 1940).

¹⁴⁰ *Politika*, 22. april 1940.

¹⁴¹ Više: M. Stefanovski, n. d., str. 60–70; R. Končar, n. d., str. 329–352.

¹⁴² *Dan*, 8. april 1940.

¹⁴³ Više: R. Končar, n. d., str. 333–338.

¹⁴⁴ S. Dedić, *Vojvodina na prekretnici*, »Dan«, 28–29. april 1940.

Težina sukoba dva suprotstavljena nacionalno-politička fronta sprečavala je mogućnost kompromisa, nekakvog zajedničkog sporazumnog rešenja. U takvim, za ljudske snage nerazrešivim situacijama, u grčkim tragedijama pojavljivao se »bog iz mašine«, koji je sa svojih nebeskih visina silazio na pozornicu da doneše presudu. U tragediji Kraljevine Jugoslavije takav bog mogla je biti neka moćna strana sila poput Velike Britanije, pod čijim je uplitanjem knez Pavle u avgustu 1939. pristao na široke koncesije Hrvatima. Aprilskim porazom jugoslovenske vojske zatvorena je i ta mogućnost, a Hrvatska još jednom dobila granicu kod Zemuna.

MIRA RADOJEVIĆ

SRPSKO-HRVATSKI SPOR OKO VOJVODINE 1918–1941.

Rezime

Srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine pojava je vekovnog trajanja, čiji početak nalazimo u revoluciji 1848–49. godine u toku koje je postavljeno pitanje pripadnosti Srema. U periodu između dva svetska rata vojvodanski problem moguće je posmatrati kao sastavni deo srpsko-hrvatskih rasprava o modelu državnog uređenja, ali i kao deo problema kulturne, političke i ekonomske neintegrisanosti srpske nacije u jugoslovenskoj državi, ekonomskog i političkog nezadovoljstva Vojvodine i vojvodansko-srbijanskih nerazumevanja. U državno-pravnom smislu pitanje severne srpske pokrajine bilo je slično položaju Bosne i Hercegovine, ali je imalo i svoje osobenosti.

Zahtevajući preuređenje na nacionalnim osnovama i stvaranje više federalnih jedinica, politički predstavnici Hrvata iznosili su u pogledu Vojvodine više predloga, zalažući se za njenu deobu između srpske i hrvatske jedinice, plebiscitarno odlučivanje njenog stanovništva i autonomiju, odnosno status ravnopravan drugim formiranim jedinicama. Očekivano je, međutim, da bi takva Vojvodina zbog većine svojih rimokatoličkih stanovnika i tradicionalnih veza sa pokrajinama bivše Austro-Ugarske brzo potpala pod uticaj Zagreba, što bi korenilo izmenilo odnos snaga između Srba i Hrvata.

Upravo na ovim pitanjima srpske političke stranke su, kao retko kada, zastupale gotovo istovetna mišljenja, protiveći se i deobi i autonomiji pokrajine. Po njihovom gotovo jedinstvenom mišljenju, mesto Vojvodine moglo je biti, nezavisno od osnova i obima državnog preuređenja, jedino uz Srbiju i u srpskoj jedinici, ali i uz priznavanje samoupravnih prava.

MIRA RADOJEVIĆ

THE SERBO-CROAT DISPUTE REGARDING VOJVODINA 1918–1941.

Summary

The Serbo-Croat dispute regarding Vojvodina is an old one, arising in the revolution of 1848–49 when the issue of the affiliation of Srem was raised for the first time. In the period between the two world wars, the problem of Vojvodina can be viewed as part of Serbo-Croat differences regarding the model form of government but also as part of the problem of the Serbian nation's cultural, political and economic non-integration in the Yugoslav state, the economic and political dissatisfaction of Vojvodina and the differences arising between Vojvodina and Serbia. In political and legal terms, the question of the northern Serbian province was similar to that of Bosnia and Herzegovina but with specific characteristics.

Croatian political representatives demanded a re-organization based on nations and the formation of several federal units. With this aim they suggested a number of proposals concerning Vojvodina, such as its division between Serbia and Croatia, freedom of choice for its inhabitants which would be expressed by plebiscite and autonomy, or rather a status equal to that of other federal units. It was anticipated, however, that such changes would quickly push Vojvodina under the influence of Zagreb, prompted by the Roman-Catholic majority of its population and its traditional ties with the provinces of the former Austria-Hungary and that this would deeply affect the proportion of power between Serbia and Croatia.

Serbian political parties were unanimous regarding this issue as they rarely were on other occasions, opposing this division and the autonomy of the province. It was their more or less shared opinion that Vojvodina's place, regardless of the basis and scope of the national re-organization, could only be with Serbia and within the Serbian unit but with autonomous rights.